

tasavvur

tekirdag ilahiyat dergisi | tekirdag theology journal

e-ISSN: 2619-9130

tasavvur, Haziran/June 2022, c. 8, s. 1: 215-249

Hz. Musa Hızır Kıssası ile ilgili Ayetlerin Tasavvuf Âdâbı Çerçevesinde Yorumu Üzerine

On the Interpretation of the Verses Related to the Anecdote of Moses-Khidr in the
Framework of Sufism

İskender ŞAHİN

Doç. Dr., İzmir Katip Çelebi Üniversitesi,
İslami İlimler Fakültesi, Tefsir Ana Bilim Dalı
Associate Professor, Izmir Katip Çelebi University,
Faculty of Islamic Science, Department of Tafsir
Izmir, Turkey
iskender.sahin@ikc.edu.tr

ORCID: 0000-0002-0535-5762

DOI: 10.47424/tasavvur.1082562

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 03 Mart / March 2022

Kabul Tarihi / Date Accepted: 08 Mayıs / May 2022

Yayın Tarihi / Date Published: 30 Haziran / June 2022

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran / June

Atıf / Citation: Şahin İskender. "Hz. Musa Hızır Kıssası ile ilgili Ayetlerin Tasavvuf Âdâbı Çerçevesinde Yorumu Üzerine". *Tasavvur - Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 8 / 1 (Haziran 2022): 215-249.
<https://doi.org/10.47424/tasavvur.1082562>

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/tasavvur> | <mailto:ilahiyatdergi@nku.edu.tr>

Copyright © Published by Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi / Tekirdag Namık Kemal University, Faculty of
Theology, Tekirdag, 59100 Turkey.

CC BY-NC-ND 4.0

Öz

Allah'ın muradı doğrultusunda bir insanı yetiştirmeyi hedefleyen tasavvuf erbabı, her aşamada mutlak surette Kur'an'a müracaat etmiş ve ona gerektiği değeri vermiştir. Onlar, Kur'an'dan çok daha fazla istifade edebilmek maksadıyla kendi bakış açıları ve yaşantıları doğrultusunda onu açıklamayı ihmal etmemişler ve birçok kıymetli işarî tefsir kaleme almışlardır. Bu çerçevede tasavvuf ilminin usul ve âdâba dair birtakım uygulamalarını da Kur'an ekseninde değerlendirip ilgili ayetleri bu doğrultuda yorumlamışlardır. Başta kıssalar olmak üzere, meseller, emir ve nehiyeler, öğütler, mevzu bahis uygulamaların çıkış noktasını oluşturmuştur. Bunlardan bir tanesi de Musa-Hızır kıssası olarak bilinen ve Kehf suresinde zikri geçen Hz. Musa'nın Hızır'dan ilim öğrenmek maksadıyla birlikte yaptıkları seyahatin ve başlarından geçen olayların anlatıldığı ayetlerdir. Tasavvuf âdâbı çerçevesinde bu kıssa sûfilere ilham kaynağı olmuştur. Onların ilgili kıssayı tasavvuf âdâbı özelinde okuyup anlama eğilimlerini, ayetlerden zorlama manalar çıkarma şeklinde değerlendirmek yerine Kur'an'ı alabildiğine hayatın içerisine çekmek suretiyle ondaki ilmi ve hikmeti tecrübe etmek gibi oldukça yüce bir hedefi gerçekleştirme çabası şeklinde okumanın daha sağlıklı bir yaklaşım olduğu kanaatindeyiz.

Anahtar Kelimeler: Kur'an, Tefsir, Kıssa, Tasavvuf, Âdâb, Hz. Musa, Hızır.

Abstract

Aiming to raise a human being in line with Allah's will, the sufi people applied to the Qur'an at every stage and gave it the necessary value. In order to benefit from the Qur'an much more, they did not neglect to explain it in line with their own perspectives and experiences, and they wrote many valuable isharî tafsir. In this context, they evaluated some practices and manners of sufism on the axis of the Qur'an and interpreted the relevant verses in this direction. Parables, orders and prohibitions, advices, especially anecdotes, constituted the starting point of the practices in question. One of them is known as the Moses-Khidr story. These are the verses in the chapter of al-Kahf in which the journey of Moses in order to learn knowledge from Khidr and the events that happened to him are told. Within the framework of sufi etiquette, this story inspired the sufis. They tend to read and understand the

anecdote in terms of sufi etiquette. We believe that it is a healthier approach to read this tendency as an effort to carry outnoble as much as possible, rather than evaluating it as forcing meanings from the verses.

Key words: Qur'an, Tafseer, Anecdote, Sufism, Etiquettes, Moses the Prohet, Khidr.

Giriş

Kur'ân, Müslümanların yeryüzünde sağlam ve köklü bir medeniyet oluşturmalarına kaynaklık etmiştir. Kültür, sanat, edebiyat ve eğitim gibi daha birçok medeniyet bileşenlerine ilham olan ilahi mesajın bir diğer özelliği, yüce şahsiyetler yetiştirmesidir. İnsanların doğrudan kalplerine hitap etmek suretiyle onları değiştirip dönüştüren Kur'ân sayesinde asırlar boyunca bu medeniyete yön veren ve geride bıraktıkları eserlerle kendilerinden sonraki kuşakların yollarını aydınlatan çok kıymetli ilim ve hikmet sahibi insanlar ortaya çıkmıştır.

Aynı zamanda Kur'ân birçok ilim dalının ortaya çıkıp gelişmesine de zemin hazırlamıştır. Bu minvalde temel bir kaynak olması hasebiyle her bir ilim dalı Kur'ân'a müracaat etmiş ve onu kendisine referans almıştır. İnsanın deruni yaşamını konu edinen ve onun ahlakını olgunlaştırmayı amaçlayan tasavvuf da söz konusu ilimler arasında yer almaktadır. Allah'ın istediği niteliklerde bir insanı yetiştirmeyi kendisine şiar edinen tasavvufun her aşamada mutlak surette ilahi mesaja müracaat ettiğini ve ona gerektiği değeri verdiğini görmekteyiz.¹ Bunun sebebi, sūfinin elde ettiği manevi tüm makamların, şerefin ve ilimlerin membainin Kur'ân olmasıdır. Arifler Allah'ın kelamıyla marifetlerini elde etmişler, yakın sahipleri onunla sıfatları müşahede etmişlerdir.² Şayet böyle olmasaydı sūfinin manevi yolculuğunda mesafe kat etmesi pek de mümkün olmazdı. Nitekim ariflerden birinin, dervişin arzuladığı her şeyi Allah'ın kitabında bulmadıkça, eksikliklerini ve fazlalıklarını onda/onunla tanımadıkça gerçek bir derviş olamayacağı yönündeki beyanı, meseleyi anla-

¹ Ebû Tâlib Muhammed b. Ali b. Atıyye el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb fî muâmeleti'l-mahbûb ve vasfi tarîki'l-mürîd ilâ makâmi't-tevhîd*, thk. Mahmud İbrahim, Muhammed er-Rıdvânî, (Kahire: Mektebetü Dâru't-Türâs, 2001/1422), 137-176.

² Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, 154.

mamız bakımında oldukça önemlidir.³ Bu ve benzer sebeplerle sûfiler Kur'ân'dan çok daha fazla istifade edebilmek maksadıyla kendi bakış açıları ve yaşantıları doğrultusunda onu açıklamayı da ihmal etmemişlerdir.

Yukarıda değindiğimiz hususlara ilaveten tasavvuf ilminin usul ve âdâba dair birtakım uygulamaları da yine Kur'ân ekseninde şekillenmiştir diyebiliriz. Başta kıssalar olmak üzere, meseller, emir ve nehiyeler, öğütler, mevzu bahis uygulamaların çıkış noktasını oluşturmuştur. Bunlardan bir tanesi de Musa-Hızır kıssası olarak bilinen, Kehf suresinde zikri geçen Hz. Musa'nın Allah'ın katından kendisine özel ilim verilmiş şahıstan ilim öğrenmek maksadıyla onunla birlikte yaptıkları seyahatin ve başlarından geçen olayların anlatıldığı ayetlerdir.⁴ Nitekim klasik tasavvuf kaynaklarının pek çoğunda bu kıssaya yer verilmiş, hal, makam, ilim, marifet, velayet, nübüvvet ve edeb gibi yönlerden değerlendirilmiştir. Nitekim sûfî müfessir İbn Acîbe (ö. 1224/1809) de ilgili ayetleri yorumlarken bu duruma dikkat çekmekte, Hz. Musa ve Hz. Hızır arasında vuku bulan bu kıssanın, mutasavvıflara dervişin mürşidiyle birlikteyken muhafaza edip uyması gereken birçok edebi hususu içerisinde barındırdığını ifade etmektedir.⁵ Kur'ân'ın rumuzlar, işaretler ve müteşâbihler vasıtasıyla eşyanın hakikatine ait manalarını ancak havas olanlar anlayıp elde edebildiği için Hz. Musa ve Hızır kıssasındaki manaları da ancak bu türden insanlar kavrayabilir.⁶ Bu yönüyle kıssanın sûfilere adeta ilham kaynağı olduğunu ve bununla yollarını aydınlattıklarını görmekteyiz. Buradan hareketle tasavvufta en fazla üzerinde durulan Kur'ân kıssalarından birisinin Hz. Musa ve Hızır kıssası olduğu pekâlâ söylenebilir.

Akademik olarak Hz. Musa ve Hızır kıssası hakkında birkaç yüksek lisans tezi ve makale yazılmıştır. Bu çalışmaların ortak özelliği, genellikle ledün ilmi, velayet-nübüvvet, kader, zahir-batın, şeriat-hakikat, vahiy-ilham, Hızır'ın kimliği ve kıssa ile ilgili rivayetleri değerlendirme noktalarında konuya

³ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, 174-175.

⁴ el-Kehf 18/60-82.

⁵ Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Acîbe, *el-Bahru'l-medîd fi tefsîri'l-Kur'âni'l-mecîd*, thk. Ahmed Abdullah el-Kuraşî Rusulân, (Kahire: B.y.y., 1419), 3/190.

⁶ İsmail Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, (Beyrut: Dâru'l-fikr, b.t.y.), 2/450.

temas etmiş olmalarıdır.⁷ Bizim çalışmamız ise kıssa ile ilgili ayetlerin tasavvuf âdâbı çerçevesinde nasıl anlaşılıp değerlendirildiği ile ilgilidir. Konumuzla ilgili Mahmut Esad Erkaya tarafından “Tasavvufta Mürid-Mürşid İlişkileri Bağlamında Hızır Kıssası” başlıklı bir tebliğ sunulmuştur.⁸ Fakat Erkaya konuyu daha çok mürid-mürşid ilişkileri özelinde oldukça kısa ve yüzeysel bir şekilde ele almaktadır. Oysa araştırmamız, meseleyi tasavvuf âdâbı yönüyle, daha derinlemesine ve genel bir çerçevede, tefsir-tasavvuf ekseninde değerlendirmesi bakımından Erkaya’nın tebliğinden bariz bir şekilde ayrılmaktadır. Makalemizin, tasavvuftaki âdâbın Hz. Musa ve Hızır kıssası bağlamında Kur’ân’daki köklerine ışık tutması yönüyle önemli olduğunu ve bu alanda yapılacak çalışmalara katkıda bulunacağını düşünmekteyiz.

1-Musa-Hızır Kıssası

⁷ İlgili çalışmaların bazıları şunlardır: Yusuf Kenan Atılğan, *Ledünnü İlmin Hz. Mûsâ-Hızır (a.s) Kıssası Bağlamında Kelâmî Açıldan Değerlendirilmesi*, (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006); Yücel Kızıler, *Ayet ve hadislerde Hızır*, (Urfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1999); Zeynep Temel, *Kur’ân’daki Musa-Hızır Kıssasının İbnü’l-Arabî Yorumu*, (İstanbul: 29 Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020); Mavil Kılıç Aslan, “Hızır-Mûsâ Kıssasında Kader - Çift Perspektifli Bir Bakış-”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 5/8 (2016), 2496-2516; Abdurrahmân Mahmûd Magribî, İman bint, “Hz. Musa ve Hızır (as) Kıssası: İsrâiliyyât Rivâyetlerine Karşı Eleştirel Bir Yaklaşım”, çev. Mustafa Şentürk, *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (2015), 173-208; Arslan Sevim, “Hz. Musa ve Hızır Kıssası Üzerine Bir Değerlendirme”, *Toplum Bilimleri Dergisi* 12/24 (2018), 161-176; M. Necmettin Bardakçı, “İsmail Hakkı Bursevî’nin Musa-Hızır Kıssası Yorumunun İlim-Marifet Uygunluğu Açısından Değerlendirmesi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5 (1998), 81-103; İsmail Albayrak, “Kur’ân ve Tefsir Açısından Hızır Kıssası ve Ledün-i İlmi”, *Kur’ân ve Tefsir Araştırmaları: (İslam Düşüncesinde Gayb Problemi-I)* 5 (2003), cilt: V, 187-210; Muzaffer Ertuğrul, “Mûsâ Peygamber’in Yol Arkadaşı Hızır’ın Kimliği”, *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (2021), 293-332; Yasin Meral, “Mûsâ-Hızır Kıssası ve Kıssasının Yahudi Kökeniyle İlgili İddialarının Değerlendirilmesi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 55/2 (2014), 129-150; İbrahim Görener, “Kur’an Okumaları: Hz. Musa Hızır Kıssası”, *Tafsir Dergisi* 1/1 (2021), 83-92.

⁸ Mahmud Esad Erkaya, “Tasavvufta Mürid-Mürşid İlişkileri Bağlamında Hızır Kıssası”, *II. Uluslararası Multidisipliner Çalışmaları Kongresi*, ed. Münir Yıldırım (Ankara: Akademisyen Kitabevi, 2018) 142-152.

Hz. Musa ve Hızır kıssası⁹ hadis kaynaklarında ve Kur'ân'da geçmektedir. Hadis kaynaklarında olaylar en başından ele alınmakta, daha uzun ve daha teferruatlı nakledilmekte, Kur'ân ise olayı Hz. Musa'nın yolculuğa çıkma kararıyla başlatmakta ve detaylara girmeden daha kısa bir şekilde aktarmaktadır. Bir bütün halinde kavranması için kıssanın baş tarafını hadis kaynaklarından, geri kalan kısmını da Kur'ân'da Kehf suresinde geçtiği şekliyle nakletmek istiyoruz.

Übey b. Ka'b Hz. Peygamberin şöyle buyurduğunu nakletmiştir: *Musa halkına hitap ederek bir konuşma yapmıştı. O esnada kendisine yeryüzünde en âlim insanın kim olabileceği sorulmuştu. O da bu kişinin kendisi olduğunu söylemişti. Bunun üzerine Allah, gerçekte âlim olanın kendisi olduğunu ikrar etmediği için Musa'yı kınamış ve ikaz etmişti. Bunun üzerine Allah, Musa'ya iki denizin birleştiği yerde kendisinden daha âlim bir kulun var olduğunu vahyetti. Musa o kişiye nasıl ulaşabileceğini sormuş, Allah, bir sepete tuzlanmış balık koyup yanına almasını, o balığı nerede kaybederse o âlim kulu orada bulabileceğini vahyetmişti. Bunun üzerine Musa, yardımcısı Yuşa b. Nûn ile yola çıkmaya karar vermişti.*¹⁰

Olayın Kur'ân'da yer alan boyutu ise şöyle geçmektedir: *"Bir zamanlar Musa yardımcısına "İki denizin birleştiği yere ulaşınca kadar gideceğim yahut senelerce yolculuk yapacağım" demişti."*¹¹ *"Bunun üzerine ikisi de iki denizin birleştiği yere vardıklarında balıklarını unuttular. Bu arada balık, denizde yolunu bulup kaybolmuştu."*¹² *"İki denizin birleştiği yeri geçtikleri zaman, Musa genç arkadaşına: "Kuşluk yemeğimizi getir. Gerçekten biz bu yolculuğumuzda epey yorulduk" dedi."*¹³ *"Yardımcısı: "Gördün mü? dedi. Kayaya sığındığımız vakit doğrusu ben balığı unutmuşum. Onu hatırlamamı, muhakkak şeytan bana unutturdu. O denizde garip*

⁹ Kur'ân'da Hızır isim olarak geçmemekle birlikte "kullarımızdan bir kul" anlamında "عَبْدًا مِنْ عِبَادِنَا" şeklinde geçmektedir. El-Kehf 18/65. Fakat cumhur ulema bu şahsın Hızır olduğu yönünde görüş beyan etmişleridir. Şihâbuddin Mahmûd el-Âlûsî, *Rûhu'l-meânî fi tefsîri'l-Kur'âni'l-azîm ve's-sebi'l mesânî*, tahk. Ali Abdelbâr Atıyye, (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiye, 1994/1415), 8/301.

¹⁰ Kıssanın tamamının hadis kaynaklarında geçtiği şekli için bakınız: Buhârî, Tefsir 2, İlim 44; Müslim, Fedâil 170; Tirmîzî, Tefsir 18.

¹¹ el-Kehf 18/60.

¹² el-Kehf 18/61.

¹³ el-Kehf 18/62.

bir yol tutup gitmişti.”¹⁴ “Musa da demişti ki: “İşte aradığımız o idi.” Bunun üzerine izlerine dönüp gerisin geri gittiler.”¹⁵ “Nihayet kullarımızdan bir kul buldular ki, biz ona katımızdan bir rahmet vermiş ve tarafımızdan bir ilim öğretmiştik.”¹⁶ “Musa ona: “Allah’ın sana öğrettiği ilim ve hikmetten bana da öğretmen için sana tabi olabilir miyim?” dedi.”¹⁷ “(Hızır) dedi ki: “Doğrusu sen benimle asla sabredemezsin.”¹⁸ “İç-yüzünü kaorayamadığın şeye nasıl sabredeceksin?”¹⁹ “Musa: “İnşallah beni sabırlı bulacaksın ve senin hiçbir işine karşı gelmeyeceğim” dedi.”²⁰ “(Hızır) dedi ki: “O halde bana tabi olacaksın; ben sana sırrını anlatmadıkça, hiçbir şey hakkında bana soru sorma!”²¹ “Bunun üzerine ikisi beraber yürüdüler. Nihayet gemiye bindikleri zaman, o kul (Hızır) gemiyi deldi. Musa, ona şöyle dedi: “Geminin içindekileri boğmak için mi deldin? Doğrusu çok kötü bir iş yaptın.”²² “(Hızır:) “Sen benimle asla sabredemezsin, demedim mi?” dedi.”²³ “Musa dedi ki: “Unuttuğum şeyden dolayı beni suçlama ve bu işimden dolayı bana bir güçlük çıkarma.”²⁴ “Yine gittiler. Nihayet bir erkek çocuğa rastladıklarında (Hızır) hemen onu katletti. Musa: “Kıyas olmadan masum bir cana nasıl kıyarsın? Doğrusu sen çok fena bir şey yaptın” dedi.”²⁵ “Hızır dedi ki: “Doğrusu sen benimle asla sabredemezsin demedim mi sana?”²⁶ “(Musa) dedi ki: “Eğer bundan sonra sana bir şey sorarsam bana arkadaş olma! Hakikaten benim tarafımdan ileri sürülebilecek son mazerete ulaştın.”²⁷ “Bunun üzerine yine yürüdüler. Nihayet bir karye ehline varıp onlardan yemek istediler. Ancak karye ehli onları misafir etmekten kaçındılar. Derken orada yıkılmak üzere olan bir duvar buldular. (Hızır) hemen onu doğrulttu. Musa: “İsteseydin elbet buna karşı bir ücret alırdın” dedi.”²⁸ “(Hızır) dedi ki: “İşte bu, seninle benim aramızın ayrılmasıdır. Şimdi sana o

¹⁴ el-Kehf 18/63.

¹⁵ el-Kehf 18/64.

¹⁶ el-Kehf 18/65.

¹⁷ el-Kehf 18/66.

¹⁸ el-Kehf 18/67.

¹⁹ el-Kehf 18/68.

²⁰ el-Kehf 18/69.

²¹ el-Kehf 18/70.

²² el-Kehf 18/71.

²³ el-Kehf 18/72.

²⁴ el-Kehf 18/73.

²⁵ el-Kehf 18/74.

²⁶ el-Kehf 18/75.

²⁷ el-Kehf 18/76.

²⁸ el-Kehf 18/77.

sabredemediğin şeylerin içyüzünü haber vereceğim.”²⁹ “Gemi, denizde çalışan bir kaç yoksula aitti. Onu kusurlu kılmak istedim, çünkü onların ilerisinde her sağlam gemiye zorla el koyan bir hükümdar vardı.”³⁰ “Çocuğa gelince, onun ana-babası mümin kimselerdi. Çocuğun onları azgınlık ve inkâra sürüklemesinden korktuk.”³¹ “İstedik ki onların rabbi onun yerine kendilerine ondan temizlikçe daha hayırlı ve daha çok merhamet eden birini versin.”³² “Duvar ise, o şehirde iki yetim çocuğa aitti. Duvarın altında onların bir hazinesi vardı. Babaları da iyi bir kişiydi. Onun için Rabbin istedi ki o iki çocuk erginlik çağlarına ersinler ve Rabbinden bir rahmet olarak hazinelerini çıkarsınlar. Ben de bunların hiçbirini kendiliğimden yapmadım. İşte senin sabredemediğin şeylerin içyüzleri budur.”³³ Kıssa, Kur’ân’da sadece Kehf suresinde ve bu şekilde yer almaktadır. Bu bilgileri aktardıktan sonra kıssanın tasavvuf âdâbı çerçevesinde nasıl değerlendirildiğini tespit etmeye geçebiliriz.

2-Kıssanın Tasavvuf Âdâbı Çerçevesinde Değerlendirilmesi

Tasavvufun insanda meleke haline getirmeyi hedeflediği oldukça önemli değerlerden olan edep, her yönüyle kaynağını Hz. Peygamberden almaktadır.³⁴ Kişinin karşılaştığı her durumda gözetmesi gereken edep, kısaca kişinin aşırılıklardan uzak durarak kendi sınırları içerisinde kalıp haddini bilmek şeklinde değerlendirilebilir.³⁵ Sûfîler, bu manada kulluğun maksatlarından biri olarak karşımıza çıkan edebe çok kıymet vermişlerdir. Çünkü Hakka vuslat yolunda edebe riayet etmeyen salık maksadına nail olamaz.³⁶ Bu minvalde Serrâc (ö. 378/988), Allah’ın Hızır’ı, Hz. Musa’yı edeben ve ahlaken ziyadeleş-

²⁹ el-Kehf 18/78.

³⁰ el-Kehf 18/79.

³¹ el-Kehf 18/80.

³² el-Kehf 18/81.

³³ el-Kehf 18/82.

³⁴ Ebû Hafs Şihâbuddîn Ömer es-Sühreverdî, *Avârifü'l-mârif*, thk. Ahmed Abdurrahim es-Sâyih, Tefvik Ali Vehbe, (Kahire: el-Mektebetü's-Sekâfetü'd-Diniyye,2006/1427), 2/303.

³⁵ Kemâlüddîn Abdurrezzâk el-Kâşnî, *Istılâhâtü's-sûfiyye*, thk. Abdulâl Şahîn, (Kahire: Dâru'l-Menâr, 1992/1413), 272-273.

³⁶ Ebû Hafs el-Haddâd, tasavvufu tamamen edep olarak tarif etmektedir. Buna göre her anın, her halin ve her makamın kendine mahsus bir edebi mevcuttur. İçerisinde yaşadığı zamanın edebini gözetken kimse ehlullahın haline vasil olur. Edepleri muhafaza etmeyen kişi ise ilahi huzurda makbul olduğunu zannetse de esasen oradan kovulmuştur. Sühreverdî, *Avârif*, 1/65, 2/447.

tirmesi için görevlendirdiğini dile getirmektedir.³⁷ Muhyiddîn İbnu'l-Arabî (ö. 543/1148) de buna benzer bir ifade kullanmakta; Hızır'ı, kendisi vasıtasıyla Allah'ın, kulu Hz. Musa'ya ihsan ettiği ve ona edep öğrettiği şahıs olarak tanıtmaktadır.³⁸ Serrâc'ın ve İbnu'l-Arabî'nin bu ifadeleri, sûfîlerin kıssayı nasıl ele aldıklarına dair birtakım ipuçları vermektedir. Rûzbihân el-Baklî'nin (ö. 606/1209), hem mürşitlere tabi olma noktasında tarikatın istikameti, vuslata gidişin sağlam olması hem de dervişlerin mürşitlerine yapacakları hizmetlerde güzel bir örnek teşkil etmesi için Allah'ın Hz. Musa'yı Hızır ile arkadaşlık yapmakla imtihan ettiği şeklindeki açıklamaları konunun netlik kazanması ve daha iyi anlaşılması açısından önem taşımaktadır.³⁹

Diğer taraftan meseleye manevi bir eğitim süreci noktasından bakacak olursak tasavvufun, birtakım usuller vasıtasıyla Kur'ân ve sünnet ekseninde kâmil insan yetiştirmeyi hedeflemesi hasebiyle iki ayağının olduğunu görürüz. Bu ayaklardan ilki derviş, diğeri de mürşittir. Her noktasında edebın esas alındığı tasavvuf yolunda amaca ulaşmak için hem dervişin dervişlik âdâbını hem de mürşidin mürşitlik âdâbını gözetmesi gerekir. Bu nedenle ilk dönemlerden itibaren tasavvuf kaynaklarında dervişlik ve mürşitlik âdâbı konusu sürekli gündemde tutulmuş, oldukça derinlemesine ve sistematik bir şekilde işlenmiştir.⁴⁰ Bu minvalde mevzu Kur'ân, hadis, sahabe hayatı ve sûfîlere ait birtakım menkıbelerle ilişkilendirilmek suretiyle meşru bir zemine oturtulmuştur. Kehf suresinde geçen Hz. Musa ve Hızır kıssası da bu bağlamda değerlendirilmiş ve derviş-mürşit ilişkisi ve âdâbının nasıl olması gerektiği noktasında referans olarak görülmüştür. İbn Acîbe'nin de ifade ettiği üzere sûfîler, Hz. Musa ve Hızır arasında vuku bulan kıssayı daima göz önünde bulundurarak dervişin mürşidiyle beraberken muhafaza etmesi gereken pek

³⁷ Ebu'n-Nasr Abdullah b. Ali b. Muhammed es-Serrâc, *el-Luma*, thk. Abdulhalim Mahmud, Abdubâki Surûr, (Mısır: Dâru'l-Kütübî'l-Hadîse, 1960/1380), 535.

³⁸ Muhyiddîn İbnu'l-Arabî, *Futûhât-ı Mekkiyye*, çev. Ekrem Demirli, (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2006), 2/132.

³⁹ Ebû Muhammed Sadrüddîn Rûzbihân b. ebî Nasr el-Baklî, *Arâisü'l-beyân fi hakâiki'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Ferid el-Mezîdî, (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2008), 2/436.

⁴⁰ Serrâc, *Luma*, 273-277; Ebu'l-Kâsım Abdülkerim b. Hevâzin el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyrîyye*, thk. Mahmud b. Şerif, Abdulhalim Mahmud, (Kahire: Müessesetü Dâru's-Şa'b, 1989/1409), 472, 538-542, 618-633; Sühververdi, *Avârif*, 2/444-466.

çok edebi elde etmişlerdir.⁴¹ Bu münasebetle konuyu derviş-mürşit ilişkisi ve âdâbı ekseninde ele almak istiyoruz.

2.1. Dervişlik Âdâbı

2.1.1. Seyahat/Sefer/Yolculuk

Sûfilerin en önemli özelliklerinden ve adaplarından birisi seyahat etmektir. Seyahat, kişiye yeryüzünde Allah'ın ayetlerini, hikmetlerini, kudretini ve delillerini göstermekte⁴² ve ona Hakkın kapılarını aralamaktadır. Kur'ân, bu yönüyle insanları yeryüzünde seyahat etmeye teşvik etmekte ve bunu da " **قُلْ** **سِيرُوا فِي الْأَرْضِ** **de ki: yeryüzünü gezip dolaşın**" şeklinde emir mahiyetinde zikretmektedir.⁴³ Gezmek, değişik yerler görmek veya geçimlerini temin etmek gibi dünyevi maksatlarla yola koyulmak sûfî geleneğinde edep dışı bir yönelimdir. Onlar, daha çok farz veya nafil ibadetleri gerçekleştirmek, bir mürşide intisap etmek, hallerinde inkişafa yol açacak kimselerle tanışıp onların sohbetlerinden istifade etmek, onlardan feyiz ve ilim tahsil etmek, kalbi ıslah etmek, hangi halde bulunduğunu anlamak ve sahip olduğu sıfatları tecrübe etmektir gibi gayeleri gerçekleştirmek için yolculuğa çıkmışlardır.⁴⁴

Hz. Musa'nın bu yolculuğu, suret yolculuğu olarak değerlendirilmektedir.⁴⁵ Burada başkalarını kemale erdiren kâmil kimsenin, başkalarını vuslata erdiren vâsıl-ı ilallah kimseyi talep etmesi söz konusu olmaktadır. Allah, Hz. Musa'yı bu yolculukta Hızır'ı bulması için görevlendirmiştir.⁴⁶ O da, yardımcısı Yuşa ile birlikte bu yolculuğa çıkmış ve özellikle ledün ilmine sahip biriyle tanışıp onunla arkadaş olmak suretiyle ondan ilim öğrenme gayesini gütmüş-

⁴¹ İbn Acîbe, *Bahru'l-medîd*, 3/290.

⁴² Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, 1524.

⁴³ en-Neml 27/69; el-Ankebût 29/20; er-Rûm 30/42.

⁴⁴ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, 1523-1524; Serrâc, *Luma*, 251.

⁴⁵ Sufiler yolculuğu suret ve mana olarak iki kısımda mütalaa etmektedirler. Suret yolculuğu kâmil bir insanın bir başka kâmil insanı/mürşidi arayıp bulması için yapılmaktadır. Mana yolculuğu ise bir mürşit olmaksızın doğrudan Hakka yönelmek şeklinde yapılmaktadır. Hz. İbrahim'in yaptığı yolculuk bu türdendir. Bunu da "Ben Rabbime gidiyorum" şeklinde ifade etmiştir. es-Sâffât 37/99. Ahmed b. Ömer b. Muhammed Necmuddîn el-Kübrâ, *et-Te'vîlâtü'n-necmiyye fi tefsîri'l-işârî ve's-sûfî*, thk. Ahmed Ferid el-Mizyâdî, (Lübnan: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiye, 2009), 3/211.

⁴⁶ Necmuddîn el-Kübrâ, *et-Te'vîlât*, 3/211.

tür. Nitekim “Bir vakit Musa yardımcısına demişti ki: “İki denizin birleştiği yere ulaşınca kadar gideceğim yahut senelerce yolculuk yapacağım”⁴⁷, “Nihayet kullarımızdan bir kul buldular ki, biz ona katımızdan bir rahmet vermiş ve tarafımızdan bir ilim öğretmiştik”⁴⁸ ve “Musa ona: “Allah’ın sana öğrettiği ilim ve hikmetten bana da öğretmen için sana tabi olabilir miyim?” dedi.⁴⁹ mealindeki ayetler buna işaret etmektedir. Hatta ayette geçen “iki denizin birleştiği yere ulaşınca kadar gideceğim yahut senelerce yolculuk yapacağım” şeklinde Hz. Musa’nın söylediği bu sözden onun amacını gerçekleştirmek üzere seyahat etmekte oldukça kararlı olduğunu anlamaktayız. Bu yolculukları esnasında yollarını da kaybetmişler, tekrar geri dönmüşler ve böylece oldukça zahmet çekmişler ve çok hareket ettikleri için yorulmuşlardır. Nitekim Hz. Musa’nın yardımcısına: “Kuşluk yemeğimizi getir. Gerçekten biz bu yolculuğumuzda epey yorulduk”⁵⁰ sözü bu hususu anlatmaktadır.⁵¹ Ayetlerde zikredilen Hz. Musa ve yardımcısının yaptığı yolculuk, dervişin Hakka giden yolda çeşitli zahmetlere katlanmadıkça mürşid-i Kâmil’e eremeyeceğine bir işaret olduğu şeklinde değerlendirilmiştir. Bu çerçevede bir kutsi hadiste “Ey Davut, demir asâ ve ayakkabı edinip yolculuğa çık ve benim ilmimi doğu ve batı arasında ara”⁵² buyurulmuştur. Hz. Davut Allah’ın halifesi olmasına rağmen ilahi bir emirle kendisinden ilim talep etmesi istenmiştir ki bu da ledün ilminin oldukça faziletli ve şerefli olduğuna delalet etmektedir. Aynı şekilde Hz. Musa da bir peygamber olmasına rağmen ledün ilim talebi ve tahsili için yolculuğa çıkmıştır ki bu da söz konusu ilmin yüceliğine işaret etmektedir.⁵³

Sûfî müfessir Necmuddîn Kübrâ, Hz. Musa’nın yardımcısıyla birlikte yolculuğa çıkışı ile ilgili ayeti yorumlarken burada sûfîlerin seyahate çıkış âdâbına dair birtakım işaretlerin olduğunu zikretmektedir ki bunlar, yolculuk yapacak kimsenin bir yardımcı ile birlikte yola koyulması; bu iki kişiden biri-

⁴⁷ el-Kehf 18/60.

⁴⁸ el-Kehf 18/65.

⁴⁹ el-Kehf 18/66.

⁵⁰ el-Kehf 18/62.

⁵¹ Bursevî, *Kitâbü’n-Netîce*, haz. Ali Namlı, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay., 2019), 672.

⁵² Bursevî’nin naklettiği bu kutsi hadisin kaynağını tespit edemedik. Bursevî, *Kitâbü’n-Netîce*, 672-673.

⁵³ Bursevî, *Kitâbü’n-Netîce*, 672-673.

sinin diğerine tabi olması, yol arkadaşlarının birbirlerinin maksatlarını, yolculuk müddetini bilip birbirlerini gözetmeleri; sadakat sahibi dervişin yolculuğa çıkma niyetinin, kendisini Hakka vuslat ettirecek bir mürşid araması, bulması ve ona tabi olmasıdır. Derviş mürşidi buluncaya dek kesinlikle durmamalı, hedefine ulaşana kadar devamlı arayış içerisinde bulunmalıdır. Çünkü mürşidi aramak, hakikatte Allah'ı aramaktır.⁵⁴ Kısaca söylemek gerekirse Hz. Musa'nın yardımcısıyla birlikte ilim talep etmek için çıktığı bu yolculuk sûfiler için bir işaret ve ilham kaynağı olmuş ve yolculuklarının meşruiyetini ve maksadını belirlemede önemli bir delil olarak kullanılmıştır.

2.1.2. İlme Değer Vermek ve Onu Talep Etmek

Kur'ân'da ve hadislerde ilim ve ilim sahipleri övülmüştür. Nitekim Zümer suresinde ilme sahip olanlarla ilme sahip olmayanların bir olamayacağı⁵⁵ ve yine Fâtır suresinde Allah'tan ancak ilme sahip olan kulların gerektiği şekilde haşyet edebilecekleri açık bir şekilde dile getirilmektedir. Ayrıca Necm suresinde de ilme sahip olmayanların ancak zanna ittibâ ettikleri, zannın da onları Hakka ulaştıramayacağı ifade olunmaktadır.⁵⁶ Hz. Peygamber de hikmetin her yerde aranmasını istemiş⁵⁷ ve ilim tahsili için yola çıkan kimse için Allah'ın cennete giden yolu ona kolaylaştıracağını haber vermek suretiyle⁵⁸ ilmin elde edilmesi gerektiğine vurgu yapmıştır. Sûfilerin en önemli özelliklerinden ve adaplarından biri, hiç kuşkusuz ilme değer verip onu elde etmektir. Onlar, vehbî ilimlerini daha sağlam temellere oturtmak ve kemale erdirmek maksadıyla hadis, fıkıh, dil ve Kur'ân ilimleri tahsil etmişlerdir.⁵⁹

Kıssada yer alan ve Hızır'a: *"Allah'ın sana öğrettiği ilim ve hikmetten bana da öğretmen için sana tabi olabilir miyim?"*⁶⁰ şeklindeki talebinden Hz. Musa'nın ulu'l-azm sahibi elçiler arasında yer almasına rağmen ilim talebinde bulundu-

⁵⁴ Necmuddîn el-Kübrâ, *et-Te'vilât*, 4/142-143.

⁵⁵ ez-Zümer 39/9.

⁵⁶ en-Necm 53/28.

⁵⁷ Tirmizî, İlim 19.

⁵⁸ Buhârî, İlim 10; Müslim, Zikr 39.

⁵⁹ Ebubekir Muhammed b. İshak Kelabâzî, *Kitabu't-tarruf li ehli mezhebi't-tasavvuf*, thk. A. J. Arberry, (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1994/1415), 12.

⁶⁰ el-Kehf 18/66.

ğunu anlıyoruz.⁶¹ O evveleminde zaten buna niyetlenmiş ve bu uğurda yolculuk yapmak suretiyle birçok sıkıntıya göğüs germek zorunda kalmıştır. Bu durum, kişinin ilimde son mertebeye ulaşmış olsa dahi ilim öğrenme konusunda sürekli istekli olması ve bundan geri durmaması gerektiğine işaret etmektedir. Hz. Musa'nın Hızır'dan ilim istemesi ve onunla terbiye edilmesi haddizatında daha kâmil olan bir kimsenin, kendinden daha az kâmil olan bir kişiden öğrenmesi ve terbiye görmesi kabilinden bir durumdur. Nitekim Allah kemâlâtı daha fazla olan bir kimseden gizlediği birtakım sırları, kemâlâtta daha az olan bir kişiye açık hale getirebilir. Ayrıca gizlediği sırları daha kâmil olan kimseye aşikâr hale getirmek isterse, bunu ya kendisi doğrudan yapar ya da mertebe ve makam olarak o kimseden daha düşük kemâlât sahibi birinin aracılığıyla gerçekleştirir. Hal böyle olunca kemâlâtı daha düşük olan kişinin, ilim öğrettiği daha kemâlâtlı olan kimsenin üzerinde olmasını gerektirmez.⁶²

Ayrıca Hz. Musa, kendisinden mertebe ve makam olarak daha aşağıda olan Hızır'dan ilim istemekle bir bakıma daha fazlasına sahip olmayı arzulamıştır. Hz. Musa'nın bu tavrının hem Kur'an'ın ilimle ilgili ayetlerine⁶³ hem de Hz. Peygamberin hadislerine⁶⁴ daha uygun olduğu anlaşılmaktadır.

⁶¹ Hızır'ın sahip olduğu ilmin özellikleri hakkında kaynaklarda verilen bilgiler genelde birbirleriyle örtüşmektedir. Buna göre söz konusu ilmin özelliği herkes tarafından idrak edilemeyen, Allah tarafından verilen mevhibe ilmi olup ledün ilmi, gayb ilmi veya marifet ilmi olarak değerlendirilmektedir. Serrâc, Luma, 455; Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân an tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Ebû Muhammed b. Âşûr, (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2002/1422), 6/183; Necmuddîn el-Kübrâ, *et-Te'vîlât*, 4/144; Nimetullah b. Mahmud el-Nahcivânî, *el-Fevâtilu'l-ilâhiyye ve'l-mefâtilu'l-ğaybiyye*, (Mısır: Dâru Rukkâbî, 1999/1419), 1/486; Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 5/272. Hızır'ın sahip olduğu bu ilim, mükâşefe veya ibare yoluyla değil; ancak işaret yoluyla öğrenilebilecek bir özelliğe sahiptir. Buna, Allah'ın Hz. Musa'yı Hızır'a göndermesi ve Cebrail vasıtasıyla değil de Hızır'ın işaretleriyle öğretmeye başlaması birer delildir. Fakat ne var ki Hz. Musa'da zahir ilim tarafı galebe geldiği için söz konusu ilmi işaret yoluyla değil de ibare yoluyla tahsil etmek istemiştir. Oysa Hızır'ın metodu işaretle öğretmektir. Hakîm Ebü'l-Meâlî Abdullah b. Ebî Bekr Muhammed Aynulkudat el-Hemedânî, *Zübdetü'l-hakâik*, haz. Ahmet Kâmil Cihan ve diğerleri, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu, 2016), 162; Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 5/272.

⁶² Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 5/274.

⁶³ Tâhâ 20/114.

⁶⁴ Müslim, Zikir ve Dua, 35; Tirmizî, Da'avât, 130.

Bir peygamber olarak Hz. Musa'nın kendisinden kemâlât olarak daha düşük olan Hızır'dan ilim talep etme girişimi, tasavvufun insana kazandırmayı hedeflediği en yüce erdemlerden olan tevazua da işaret etmekte ve ilim elde etme noktasında Hz. Musa'nın oldukça mütevazı bir kişiliğe sahip olduğunu göstermektedir. Onun bu özelliğinin süluk ehline bir numune teşkil etmiş olduğu muhakkaktır.

Diğer taraftan Hz. Musa'nın Hızır'ı bulup ondan ilim öğrenmeyi isteme niyetinde olması, ilgili ayetlerin insanları ilme ve bilhassa batın ilmine teşvik ettiği şeklinde bir kanaatin uyanmasına da yol açmaktadır. Nitekim İbn Acîbe, ilgili ayetleri yorumlarken bu mevzuya değinmiş, burada batın ilmine teşvik edildiğini belirterek, batın ilmini talep etmenin kuvvetli bir şekilde emredildiğinin altını çizmiştir.⁶⁵

2.1.3. Mürşide Yönelmek ve Onunla Beraber Olmak

Tasavvuf âdâbından bir diğeri irfana ve kemâlâta ulaşabilmek için mutlak surette bir mürşid bulup ona tabi olmaktır. Mürşidi aramak, hakikatte Allah'ı aramak,⁶⁶ bu manada mürşidi bulmak da Allah'ı bulmaktır düsturu gereği sadece onun rehberliğinde seyr-ü sülûk edilebilmektedir. Nasıl ki hekim kendisine gelen hastaları hastalıklarına ve vücut yapılarına göre tedavi etmekteyse, mürşid de aynı şekilde teşhis ve tedavi etmektedir. Düşmanlarla savaşan askerlerin takip edecekleri stratejiler bir komutan tarafından tayin edildiği gibi manevi bir düşman olan nefsin hevâsıyla mücâhede eden dervişin stratejisi de mürşid tarafından tayin edilmektedir.⁶⁷

Hz. Musa'nın Hızır'dan ilim talep etmek üzere ona söylediği "Allah'ın sana öğrettiği ilim ve hikmetten bana da öğretmen için sana tabi olabilir miyim?"⁶⁸ şeklindeki ayet, bu çerçevede değerlendirilmiştir. Necmuddîn el-Kübrâ (ö. 618/1221), ayeti tefsir ederken bu mevzuya atıfta bulunmuş ve kâmil bir mürşid bulduktan sonra edep gereği dervişin saygılı ve alçakgönüllü bir şekilde

⁶⁵ İbn Acîbe, *Bahru'l-medîd*, 3/285.

⁶⁶ Necmuddîn el-Kübrâ, *et-Te'vilât*, 4/142-143.

⁶⁷ Hasan Kâmil Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, (İstanbul: Ensar Yayınları, 2014), 184-185.

⁶⁸ el-Kehf 18/66.

mürşide tabi olması, onun sohbet meclisine katılması için izin istemesi gerektiğini beyan etmiştir.⁶⁹

Bursevî (ö. 1137/1725) de ayeti bu meyanda tefsir etmiştir. Müfessire göre bu kıssa, bir müridin her haliyle mürşidinin emir ve yasaklarına boyun eğmesi gerektiğine işaret etmektedir. Çünkü Hz. Musa'yı nübüvvet, risalet, Cebrail'in gelişi, Tevrat'ın inzal oluşu, Allah ile konuşması ve İsrail oğullarının kendisine tabi oluşu gibi hususlar Hızır'a boyun eğerek ona tabi olmaktan alıkoymamış; aksine ehlini, arkadaşlarını, çevresini, mevki ve makamını terk ederek Hızır'a bende olmuştur. Dolayısıyla bu ayet Hz. Musa'nın Hızır'ın iradesine teslim olduğu gibi dervişin de mürşidinin iradesine teslimiyetini dile getirmektedir.⁷⁰ Bursevî, kıssa ile ilgili ayetleri yorumladığı bir başka yerde mürşidin sohbetinin dervişin ruhunu yetiştirmede ona manevi bir gıda gibi olduğunu belirtmiştir. Derviş her ne vakit mürşidinin sohbetini bırakıp giderse vuslata eremez ve maksadını elde etmeden boşuna yorulmuş olur. Dolayısıyla böyle bir dervişin, Hz. Musa ve Yuşa'nın Hızır'ın sohbetine döndükleri gibi mürşidin sohbetine geri dönmeleri gerekir. Nitekim Tevbe suresindeki "Ey iman edenler, Allah'tan sakının ve doğrularla beraber olun"⁷¹ ayeti de mürşitlerle beraberliğe ve onlarla sohbe devam etmeye işaret etmektedir.⁷²

Mevlâna (ö. 672/1273) da Mesnevî'de Hz. Musa ve Hızır kıssasına atıfta bulunmakta ve bir mürşide tabi olup ona teslim olmanın gerekliliğini şu veciz ifadelerle dile getirmektedir:

"Pir seni tuttu mu, derhal teslim ol;

*Musa gibi Hızır'ın buyruğu altında yürü."*⁷³

Diğer taraftan "iki denizin birleştiği yeri geçtikleri zaman, Musa genç arkadaşına: "Kuşluk yemeğimizi getir. Gerçekten biz bu yolculuğumuzda epey yorulduk" dedi"⁷⁴ ayetinde zikredilen "iki denizin birleştiği yer" manasına gelen "مَجْمَع

⁶⁹ Necmuddîn el-Kübrâ, *et-Te'vilât*, 4/145.

⁷⁰ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 5/275.

⁷¹ et-Tevbe 9/119.

⁷² Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 5/267.

⁷³ Mevlânâ Celaleddîn-i Rûmî, *Mesnevî-i Manevî*, çev. Derya Örs, Hicabi Kırlangıç, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015), 139.

⁷⁴ el-Kehf 18/62.

بَيْنَهُمَا” ifadesi de derviş ve mürşid ilişkisi çerçevesinde değerlendirilmiştir. Buna göre dervişin kendisini Hakka vuslat ettirecek bir mürşide hizmet etmeyi arzuladığı vakit mutlaka “tevfik”i kendisine yoldaş edinmesi, dünya muhabbeti ile tuzlanmış ve nefsani iştahlarla ölmüş olan kalp balığını⁷⁵ da yanın-da bulundurması ve iki denizin birleştiği yere gitmesi gerekir. “İki denizin birleştiği yer”, dervişle mürşid arasındaki velayet bağıdır. Derviş, mürşidin velayetinin birleşme yerine ulaşmadıkça onunla gerçek manada bir birliktelik meydana gelmemiş demektir. Zira velayetin birleşme yerinde hayat pınarı⁷⁶ vardır. Bu suyun ilk damlasıyla dervişin kalp balığı hayata kavuşur ve böylece velayetten hareket etmek suretiyle vahdet denizinde kendi yoluna vasil olur.⁷⁷ “İki denizin birleştiği yer”in velayet bağı olarak değerlendirilmesi, dervişin mürşide ulaşmak için velayet yoluna girmesi gerektiğine bir işaret olarak görülebilir. Bu yol da salikin bir mürşidin himayesinde sülûkunu devam ettirebileceği tasavvuf yolu olarak anlaşılmalıya müsaittir. Çünkü bir kimse bir başka şehirde oturan çok sevdiği bir dostuna ulaşabilmek için mutlaka onun ikamet ettiği şehre giden yola hazırlık yapıp o yola girmesi gerekir. Kısaca ifade etmek gerekirse Hz. Musa’nın Hızır’a arkadaş olma bağının, Hızır’ın sahip olduğu ilmin olması, dervişin mürşidiyle beraberliğine vesile olan bağın, mürşidin sahip olduğu velayeti olduğu şeklindeki kanaate bir referans olarak gösterilmiştir. Bundan, mürşidine ulaşmak isteyen bir dervişin, onun velayetine giden yolu takip etmesi gerektiği anlaşılmaktadır.

Bunlara ilaveten kıssadan, Seyr-i sülûk esnasında dervişe birtakım olumsuz hallerin arız olabileceğine dair manalar da çıkarılmakta ve bu konuda dervişin uyanık olması gerektiğine dikkat çekilmektedir. Nitekim vuslata gi-

⁷⁵ Hz. Musa ve yardımcısının yola çıkarken azık olarak yanlarına aldıkları ve 61. ve 63. Ayetlerde geçen balık/ حوت kastedilmektedir. Hz. Musa, uzun bir yolculuk yapmak üzere yola çıkma niyetinde olduğu için muhtemelen epeyce bir süre bozulmadan kalabilmesi için yanlarına tuzlanmış balık aldıkları kaynaklarda zikredilmektedir. Sa’lebî, *el-Kesf ve’l-beyân*, 6/181.

⁷⁶ Rivayetlerde hayat pınarı ile ilgili olarak Hz. Musa’nın dinlenmek üzere konakladığı yerde, denizin kenarındaki kayanın dibinden çıkan bir su suyun bulunduğu, bunun hayat verici özelliğine sahip olduğu ve Yuşa’nın bu suyu kullanırken bir damlasının tuzlanmış balığa dokunduğu ve böylece balığın canlanarak denize kaçtığı şeklinde bilgiler yer almaktadır. Sa’lebî, *el-Kesf ve’l-beyân*, 6/181-182.

⁷⁷ Necmuddîn el-Kübrâ, *et-Te’vilât*, 4/143.

den yolda dervişe bıkkınlık ve yorgunluk gelebilir. Bu durumda o, mürşide hizmet etmeyi bir tarafa bırakıp sohbetini terk edebilir. Dahası hizmeti bırakarak kendini aşırı şekilde ibadete verir ve mürşidi olmaksızın kendi başına mücahedeye kalkışıp amacına ulaşabileceğini vehmedebilir. Fakat bu bir zandan ve boşuna bir çabadan ibarettir. Mürşid olmadan dervişin başarılı olması mümkün değildir. Salık böyle yaparsa ömrünü heder etmiş, kendini yorup perişan etmiş ve yolundan şaşıp hedefinden uzaklaşmış olur.⁷⁸

2.1.4. Mürşide Teslim Olmak, Ona İtirazı ve Muhalefeti Terk Etmek

Hızır'ın Musa'nın Hızır ile arkadaş olması sürecinin kısaca edildiği ayetler, bir dervişin mürşidine karşı takınması gereken edeplerden biri olan teslimiyet, itirazı ve muhalefeti terk etmek ilkesi çerçevesinde de yorumlanmış ve söz konusu ilkeye bir delil olarak gösterilmiştir.

Necmuddîn el-Kübrâ, "Musa: "İnşaallah beni sabırlı bulacaksın ve senin hiçbir işine karşı gelmeyeceğim" dedi."⁷⁹ "(Hızır) dedi ki: "O halde bana tabi olacaksın; ben sana sırrımı anlatmadıkça, hiçbir şey hakkında bana soru sorma!"⁸⁰ "Bunun üzerine ikisi beraber yürüdüler. Nihayet gemiye bindikleri zaman, o kul (Hızır) gemiyi deldi. Musa, ona şöyle dedi: "Geminin içindekileri boğmak için mi deldin? Doğrusu çok kötü bir iş yaptın."⁸¹ "(Hızır:) "Sen benimle asla sabredemezsin, demedim mi?" dedi"⁸² ayetlerinden söz konusu ilkeyi çıkarmıştır. Bir dervişin, mürşidinin sözlerine ve davranışlarına itiraz etmemesi, kendine göre hoşuna gitmeyen bir muameleyle karşılaşsa dahi mürşidini inkara kalkışmaması ve ona kötü zan beslememesi gerektiğini vurgulayan müfessir, aksine onun mürşidi hakkında daima hüsnü zanda bulunması, yaptığı her hareketin bir içtihadı yönelik olarak oldukça isabetli ve yerli yerinde olduğu kanaatine sahip olması ve kendisinin de bu noktada tecrübesiz olduğunu, aklının birtakım hususlara ermediğini, ilminin noksan olduğunu kabullenip sorunların kendisinden kaynaklandığı şeklinde değerlendirmelerde bulunması gerektiğini beyan etmektedir.⁸³

⁷⁸ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 5/266.

⁷⁹ el-Kehf 18/69.

⁸⁰ el-Kehf 18/70.

⁸¹ el-Kehf 18/71.

⁸² el-Kehf 18/72.

⁸³ Necmuddîn el-Kübrâ, *et-Te'vilât*, 4/147.

Sühreverdî (ö. 634/1234) de dervişlik âdâbını ele aldığı *Avârifü'l-maârif* adlı eserinde kıssaya temas etmekte, bu meyanda mürşidin dervişe hırka giydirmesinin, ondaki mürşidi ile ilgili tüm şüpheleri izale edeceğini ve itiraz türü eğilimlere karşı da sakındıracağını belirtmektedir. Mürşidine itiraz etmek, derviş için oldukça tehlikeli ölümcül bir zehirdir ve ulaşmak istediği hakikatlerle arasında perdeler meydana getirmektedir. Mürşidine itiraz edip de iflah olan hiçbir derviş yoktur. Derviş, mürşidinden sadır olan ve kendisine ters görünen her durumda Hz. Musa ve Hızır kıssasını hatırlamalıdır. Nasıl ki Hızır'dan bazı tasarruflar açığa çıktıkça Hz. Musa onlara itiraz etmiş de bu tasarruflar daha sonra kendisine keşf olunmuş ise, işte derviş de kendine müşkil gelen mürşidin her hareketinde mutlaka doğru bir yön bulunduğuna kanaat getirmelidir. Dervişin mürşidine teslim olması Allah'a ve resulüne teslim olmak demektir. Bu husus ayette: *"Sana beyat edenler gerçekte Allah'a beyat etmişlerdir. Allah'ın eli onların elleri üzerindedir. Bu sebeple kim Allah'a verdiği ahdi bozarsa ancak kendi aleyhine bozmuş olur, Allah'a verdiği sözün gereğini yerine getirene ise Allah yakında büyük ödül verecektir."*⁸⁴ şeklinde zikredilmektedir.⁸⁵

İbn Acîbe de kıssadaki *"(Hızır) dedi ki: "İşte bu, seninle benim aramızın ayrılmasıdır. Şimdi sana o sabredemediğin şeylerin içyüzünü haber vereceğim."*⁸⁶ *"Gemi, denizde çalışan bir kaç yoksula aitti. Onu kusurlu kılmak istedim, çünkü onların ilerisinde her sağlam gemiye zorla el koyan bir hükümdar vardı."*⁸⁷ *"Çocuğa gelince, onun ana-babası mümin kimselerdi. Çocuğun onları azgınlık ve inkâra sürüklemesinden korktuk."*⁸⁸ *"İstedik ki onların rabbi onun yerine kendilerine ondan temizlikçe daha hayırlı ve daha çok merhamet eden birini versin."*⁸⁹ *"Duvar ise, o şehirde iki yetim çocuğa aitti. Duvarın altında onların bir hazinesi vardı. Babaları da iyi bir kişiydi. Onun için Rabbin istedi ki o iki çocuk erginlik çağlarına ersinler ve Rabbinden bir rahmet olarak hazinelerini çıkarsınlar. Ben de bunların hiçbirini kendiliğimden*

⁸⁴ el-Feth 48/10.

⁸⁵ Ebû Hafs Şihâbuddîn Ömer es-Sühreverdî, *Avârifü'l-maârif*, tahk. Ahmed Abdurrahim es-Sâyih, Tefvîk Ali Vehbe, (Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'l-Dîniyye, 2006/1417), 1/111, 2/453.

⁸⁶ el-Kehf 18/78.

⁸⁷ el-Kehf 18/79.

⁸⁸ el-Kehf 18/80.

⁸⁹ el-Kehf 18/81.

yapmadım. İşte senin sabredemediğin şeylerin içyüzleri budur”⁹⁰ mealindeki ayetleri değerlendirirken dervişlik âdâbına vurgu yapmakta, mürşide itiraz etmenin ondan uzak olmaya neden olduğunu, mürşitten uzak kalmanın da Allah’tan uzak kalmaya vesile olduğunu, Allah’a vasil olmanın sadece mürşide hizmet ve hürmetle gerçekleşeceğini altını çizmektedir. Mürşidinin huzurundayken bir dervişin mutlaka edebe riayet etmesi, susması, ona teslim olup saygıda kusur etmemesi gerektiğini ifade eden müfessir, bir dervişin kendisine bağlandığı mürşidinde şeriatın zahirine uygun olmayan bir durum gördüğü vakit derhal itiraz etmemesini, meselenin özünü mürşidinin daha iyi bildiğini düşünüp onu araştırması gerektiğini, zira şeriatın zahiren ve batnen çok geniş çerçeveli bir yapıya sahip olduğunu, mürşidin, dervişin anlayamadığı bir şeyi bildiği ihtimalini daima göz önünde bulundurması gerektiğini beyan etmektedir. İbn Acîbe, meselenin daha iyi anlaşılması için şeyh Abdurrahman-ı Meczub ile ilgili şu olayı nakletmektedir: O, bir gün dervişlerinden sahibinin kim olduğu bilinmeyen bir boğayı boğazlamalarını talep etmiş, onlar da mürşitlerinin bu talebini tereddütsüz yerine getirmişlerdir. Daha sonra boğazladıkları bu boğanın sahibinin onu Abdurrahman-ı Meczub’a sadaka olmak üzere bağışta bulunduğu ortaya çıkmıştır. Müfessir, bu olayı naklettikten sonra manevi hal sahibi kimselerin durumunun böyle olduğunu, onların bu tarz davranışlarına hemen hüküm vermeden önce detaylı bir araştırmanın yapılmasını elzem görmekte, onların bu hallerinin Hızır’ın haline benzediğini, mürşitlerde zahiren gördüğü her olumsuzluğa itiraz edip karşı çıkan hiçbir kimsenin iflah olduğunu görmediğini zikretmektedir.⁹¹

Mâide suresinin yedinci ayetini tefsir ederken de kıssaya temas eden İbn Acîbe, Hz. Musa ve Hızır olayının mürşide itiraz etme ve neticeleri hususunda güzel bir örnek teşkil ettiğini ifade etmektedir. O, mürşitlere gizliden gizliye muhalefet etme noktasında da Allah’tan sakınılması gerektiğini, çünkü kâmil bir mürşide gizlice itiraz etmenin ihanet anlamına gelmesi nedeniyle oldukça çirkin bir fiil olduğunu, içerisinde mürşidine karşı böyle bir itiraz saklayan dervişin bundan dolayı tevbe ederek bu gizli itirazı kalbinden derhal söküp atması gerektiğine dikkat çekmektedir.⁹²

⁹⁰ el-Kehf 18/82.

⁹¹ İbn Acîbe, *Bahru’l-medîd*, 3/298-299.

⁹² İbn Acîbe, *Bahru’l-medîd*, 2/14.

Mevlâna Celâleddîn-i Rûmî ise mürşide karşı gayet ölçülü olmayı ve ona itiraz edip muhalif hal ve hareketlerden kaçınmayı ve mürşitsiz yol alınması gerektiğini salık vermek üzere söz konusu kıssaya temas etmekte ve bunu da şu dizelerinde vurgulamaktadır:

“Gemiye delse bile ses çıkarma sen”;

“Çocuğu öldürürse de saçını yolma sen.”

“Allah onun elini kendi eli olarak

adlandırdı da “Allah’ın eli onların elinin

üstündedir”⁹³ [hükümünü] yürüttü.”

“Allah’ın eli onu öldürdüğü gibi diriltir de.”

“Diriltmek ne ki? Onu kalıcı bir cana döndürür.”

“Bu yolu, nadiren yalnız başına aşan bile,

yine pirlerin himmetinin yardımıyla aşmıştır.”⁹⁴

Arkadaşlığın sonunda Hz. Musa ve Hızır arasındaki ayrılığı ifade eden *“ (Hızır) dedi ki: “İşte bu, seninle benim aramızın ayrılmasıdır. Şimdi sana o sabredemediğin şeylerin içyüzünü haber vereceğim”⁹⁵* mealindeki ayetin tefsirinde mürşide itiraz edip onunla ters düşen bir dervişin akıbeti hakkında şöyle bir olay nakledilmektedir: Bayezid-ı Bistâmî (ö. 234/848), kendisine itiraz edip muhalif davranan bir dervişi hakkında *“Allah’ın gözünden düşeni bırakın”* demiştir. Bayezid’in bu sözünden sonra o derviş muhannes/kadınlaşmış erkek kim-selerle düşüp kalkmaya başlamış, hırsızlık yapmış ve nihayetinde bundan dolayı eli kesilmiştir. Mürşidi ile yapmış olduğu biat ahdini bozan dervişin cezası budur. Bu rivayeti nakleden kimse, Süleyman Dârânî’ye beyatında verdiği sözü yerine getiren dervişi mevzu ile ilgili müspet bir örnek olarak ver-

⁹³ el-Feth 48/10.

⁹⁴ Mevlânâ, *Mesnevî*, 295.

⁹⁵ el-Kehf 18/78.

miştir. Dârânî'nin dervişine “kendini fırına at” denilmiş, o da hiç tereddüt etmeden alev alev yanan fırının içerisine girmiş, fakat ateş onu yakmamış ve ona karşı gayet serin ve güvenli olmuştu. İşte bu durum mürşidle olan ahde vefanın bir neticesidir.⁹⁶

Bursevî de Enbiyâ suresinin yirmi üçüncü ayetini yorumlarken kıssadaki ayetlere değinmekte ve bu kıssanın evliyaya ve alimlerden mürşit olanlara itiraz edenlerin hayırdan mahrum kalacaklarını, sohbetin bereketlerinin ve ilimlerinin ziyadeleşmesinin kesileceğini dillendirmektedir. Nitekim Hz. Musa da Hızır'a itiraz etmiş, en sonunda ondan ayrılmak suretiyle Hızır'la arkadaş olmanın bereketinden mahrum kalmıştır. Bununla birlikte onun ilminden daha fazlasına nail olma bereketi ve Allah'ın onun yanında kıldığı hayır da kesilmiştir.⁹⁷

Sonuç olarak gerek Hızır'ın Hz. Musa ile olan arkadaşlığını devam ettirmede ileri sürdüğü şartları, gerek arkadaşlığı sonlandırmasını beyan eden ilgili ayetlerin, sûfilerin derviş-mürşid ilişkisinde devamlılığın sağlanıp sürdürülmesi noktasında dervişin sürekli gözetmesi gereken bir edebî Kur'ân ile temellendirildiğini göstermesi açısından önemlidir. Bu yolla mürşide teslimiyet ve itirazı terk etmek desturu meşru bir zemin kazanmış ve daha da anlamlı hale gelmiştir.

2.1.5. Sabır

Kur'ân'ın önemini birçok defa vurguladığı önemli bir değer olan sabır,⁹⁸ tasavvuf âdâbı içerisinde mühim bir yere sahiptir. Ayetlerde müminlere sabırlı olmaları emredilmektedir.⁹⁹ Mesela Nahl suresinde bu durum: “*Sabret, senin sabrın sadece Allah ile dir*”¹⁰⁰ şeklinde zikredilmektedir. Hz. Peygamber de bir hadisinde “*Sabır, olayın kişiyi etkilediği ilk anda gösterilen tahammüldür*”¹⁰¹ buyurmuş ve sabrın ne olduğunu açıklamıştır. Sûfilerin eserlerinde de sabır ile

⁹⁶ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 5/283.

⁹⁷ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 5/466.

⁹⁸ el-Bakara 2/45, 153, 155; Al-i İmrân 3/17; en-Nahl 16/126; el-Hacc 22/35; el-Kasas 28/79.

⁹⁹ Al-i İmrân 3/200; Tâhâ 20/130; el-Mümin 40/55; Kâf 50/39.

¹⁰⁰ en-Nahl 16/127.

¹⁰¹ Buhâri, Cenâiz 32; Müslim, Cenâiz 8.

ilgili epeyce malumat zikredilmektedir. Onlar, sabrı hem bir makam hem de şükürden daha faziletli bir kalbî amel olarak değerlendirmişlerdir.¹⁰²

Sabrın derviş-mürşid ilişkisi çerçevesinde önemli bir yeri vardır. Derviş, Seyr-i sülûk esnasında mürşidi ile ilgili birtakım imtihanlarla karşılaşabilir. Kimi zaman mürşidinden duyduğu birtakım sözler veya birtakım hal ve hareketler aklına yatmayabilir. Burada evla olan hedefine ulaşabilmesi için dervişin sabra sarılması ve bu gibi durumlara tahammül göstermesidir. Nitekim Hz. Musa'nın Hızır ile yaptığı yolculuğu ifade eden ayetlerin bu bağlamda değerlendirildiğini ve mevzu ile ilişkilendirildiğini görmekteyiz.

Kuşeyrî, "(Hızır) dedi ki: "Doğrusu sen benimle asla sabredemezsin."¹⁰³ "İçyüzünü kavrayamadığın şeye nasıl sabredeceksin?"¹⁰⁴ "Musa: "İnşaallah beni sabırlı bulacaksın ve senin hiçbir işine karşı gelmeyeceğim" dedi"¹⁰⁵ mealindeki ayetleri tefsir ederken Hz. Musa'nın Hızır'a, kendisine karşı gelmeyeceğine ve sabırlı olacağına dair iki hususta söz verdiğini ifade etmekte ve "(Hızır) dedi ki: "O halde bana tabi olacaksın; ben sana sırrımı anlatmadıkça, hiçbir şey hakkında bana soru sorma!"¹⁰⁶ ayetininin tefsirinde bir dervişin mürşidine, bir talebenin hocasına veya bir tabinin müftüye hüküm beyan ettiği mevzularda hayır deme hakkının olmadığını beyan etmektedir.¹⁰⁷

Necmuddîn el-Kübrâ da ilgili ayetleri yorumlarken konuya temas etmekte ve mürşidin defalarca reddetmesine rağmen dervişin iradesinde sebatkar olmasının bir edep ve mürşidin kendisini reddedişin de bir imtihan olduğunu kabul etmesi gerektiğini belirtmektedir. Buna göre derviş, mürşidinin eşiğinden ayrılmamalı, sabırsızlığı bir sineğinkinden de az olmalıdır. Zira sinek kovuldukça her seferinde tekrar döner. Hz. Musa'nın durumu da tıpkı bunun

¹⁰² Kelabâzî, *Taaruf*, 65; Serrâc, *Luma*, 76-78; Ebu'l-Kâsım Abdülkerim b. Hevâzin el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyrîyye*, thk. Mahmud b. Şerif, Abdulhalim Mahmud, (Kahire: Müessesetü Dâru'ş-Şa'b, 1989/1409), 324-332; Sühreverdî, *Avârif*, 2/535-536.

¹⁰³ el-Kehf 18/67.

¹⁰⁴ el-Kehf 18/68.

¹⁰⁵ el-Kehf 18/69.

¹⁰⁶ el-Kehf 18/70.

¹⁰⁷ Abdülkerim b. Hevâzin b. Abdümelik el-Kuşeyrî, *Letâifu'l-işârât*, thk. İbrahim el-Besyûnî, (Mısır: el-Hey'etü'l-Misriyye el-âimme, b.t.y.), 2/408-409.

gibidir. Hızır, Hz. Musa'yı: "Doğrusu sen benimle asla sabredemezsin."¹⁰⁸ "İçyüzünü kavrayamadığın şeye nasıl sabredeceksin?"¹⁰⁹ şeklinde söyleyerek reddetmişken Hz. Musa sabredeceğini söyleyerek sebatkar olmuş ve onunla arkadaşlığı devam ettirmiştir.¹¹⁰

Bu çerçevede Bursevî de kıssadan tasavvuf âdâbına dair hükümler çıkarmakta, tefsirinde mürşitlerin fiillerine sabretmenin oldukça çetin olduğunu, kimi zaman dervişin sabır gösteremeyip mürşidine itiraz veya onu inkar gibi birtakım haller meydana geldiğinde ise mürşidin bunları mazur görmesi, sürekli olduğu takdirde alakayı kesmesi gerektiğine vurgu yapmaktadır.¹¹¹ Müfessir, önemi daha iyi anlaşılсын diye sabırla ilgili Şeyh Ebû Abdillâh b. Hafîf'ten bir de olay nakletmektedir. Ebû Abdillâh, hacca giderken yolunun üzerinde bulunan Bağdat'a uğramış, burada kırk gün riyâzât yapmış ve mürşidi Cüneyd-i Bağdâdî'nin yanına uğramadan Bağdat'ı terk etmişti. Sahrada giderken kuyunun başında su içen bir ceylan görmüş, kendisi kuyuya yaklaşınca da ceylan susuzluğunu gideremedi ürküp kaçmıştı. Ebû Abdillâh kuyuya geldiğinde suyun kuyunun dibinde olduğunu görmüş, buna hayret ederek kendi kendine "Ey Rabbim, senin katında bu ceylan kadar da mı itibarım yok" demişti. Bunun üzerine arkasından "seni tecrübe ettik de sen sabredemedin. Şimdi geri dön ve kuyudan suyunu al. Ceylan ipsiz ve kapsız gelmişti. Oysa sen yanında iple ve kapla geldin" şeklinde gaybdan bir söz işitmişti. O, bunun üzerine kuyuya tekrar dönmüş ve yine hayretler içerisinde kuyunun ağzına kadar suyla dolu olduğunu görmüştü. Ebû Abdillâh haccını ifa ettikten sonra tekrar Bağdat'a uğramış, bir camide konaklarken Cüneyd-i Bağdâdî kendisini görmüş ve ona şöyle demişti: "Şayet sabretseydin, ayağının altından su kaynardı. Keşke bir an olsun sabretseydin!"¹¹²

2.1.6. Kötü Fiilleri Kendine, İyi Fiilleri Hakka Nispet

Tasavvuf erbabı, kula yakışan edep sınırlarını muhafaza etmiş, bu çerçevede açığa çıkan kötü fiilleri kendi nefesine, iyi fiilleri de Allah'a nispet etmiş-

¹⁰⁸ el-Kehf 18/67.

¹⁰⁹ el-Kehf 18/68.

¹¹⁰ Necmuddîn el-Kübrâ, *et-Te'vilât*, 4/146.

¹¹¹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 5/289.

¹¹² Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 5/279.

tir. Muhyiddîn İbnu'l-Arabî mevzuya temas etmekte ve Allah'ın mümkün suretinde zahir olduğunu, salık olan kula yakışan tutumun Allah ile olan edebî riayet etmek suretiyle hayrı Allah'a, şerri de nefesine nispet etmesi gerektiğinin altını çizmektedir.¹¹³ O, devamında dervişin övülen şeylerde kendini batın, Allah'ı zahir olarak müşahede eylerse kurb-ı ferâiz makamının, yerilen şeylerde ise Allah'ı batın, kendini zahir müşahede ettiği takdirde ise kurb-ı nevâfil makamının sırrına ermiş olacağına temas etmektedir.¹¹⁴ Sûfilerin riayet ettikleri bu düstur Kur'an'da "*Sana gelen iyilik Allah'tan, sana gelen kötülük ise nefsendendir...*"¹¹⁵ şeklinde zikredilmektedir.

İşarî tefsirlerde Hz. Musa ve Hızır kıssasını anlatan ayetler yorumlanırken dervişlik âdâbı içerisinde yer alan kötü fiilleri kendi nefesine, iyi fiilleri Allah'a nispet etme düsturuna dikkat çekilmiştir. Nitekim "*Yardımcısı: "Gördün mü? dedi. Kayaya sığındığımız vakit doğrusu ben balığı unutmuşum. Onu hatırlamamı, muhakkak şeytan bana unutturdu. O denizde garip bir yol tutup gitmişti"*¹¹⁶ ayetini açıklarken "*Onu hatırlamamı, muhakkak şeytan bana unutturdu*" ifadesi üzerinde duran İbn Acîbe, Hz. Musa'nın yardımcısının balığı unutma işini şeytana nispet etmesindeki gayenin, nefsinin kibrini kırma ve eksiklikleri şeytana nispet etmedeki edeple amel etme isteği olduğunu, bu noktada her ne kadar her şey Allah tarafından olsa da şerleri ve eksiklikleri şeytana ve nefse nispet etmenin Allah'a karşı bir edep olduğunu vurgulamaktadır.¹¹⁷

Bursevî de kıssayı yorumlarken kötü fiilleri kendi nefesine, iyi fiilleri Allah'a nispet etme düsturuna dikkat çekmekte ve bunu Hızır'ın gerçekleştirdiği acayip fiillerin hikmetlerini açıklarken kullandığı ifadeler üzerinde değeri-

¹¹³ Muhyiddîn İbnu'l-Arabî, *Resâilu İbnu'l-Arabî-Kitâbu'l-yakîn ve kitâbu'l-ma'rife*, thk. Saîd Abdulfettah, (Byy: Müessesetü İntişârî'l-Arabî, b.t.y.), 180.

¹¹⁴ Bu bilgi, müellifin *Resâilu İbnu'l-Arabî-Kitâbu'l-yakîn ve kitâbu'l-ma'rife* adlı eserinin Arapça metninde yer almamakla birlikte Hüseyin Şemsi Ergüneş'in "*Marifet Kitabı*" başlığıyla tercüme ettiği *Kitabu'l-ma'rife*'de bulunmaktadır. Bu eseri yayına hazırlayan Ercan Alkan ve Osman Sacid Arı da ilgili yerde dipnot düşerek bu bilginin, karşılaştırmış oldukları matbu nüshalarda bulunmadığını beyan etmişlerdir. Muhyiddîn İbnu'l-Arabî, *Marifet kitabı (Kitabu'l-ma'rife)*, terc. Hüseyin Şemsi Ergüneş, haz. Ercan Alkan ve Osman Sacid Arı, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2009), 30.

¹¹⁵ en-Nisâ 4/79.

¹¹⁶ el-Kehf 18/63.

¹¹⁷ İbn Acîbe, *Bahru'l-medîd*, 3/287.

dirmektedir. Nitekim Hızır, gemiyi kusurlu hale getirme sebebini açıklarken “onu kusurlu yapmak istedim/أَعَيْبَهَا”¹¹⁸ ifadesini kullanmış ve burada kötü bir fiili kendi nefesine izafe etmiştir. Çocuğu katletme sebebini açıklarken “korktuk/فَخَشِينَا”¹¹⁹ demiş ve “biz/نا” zamirine izafe etmiştir. Çünkü küfür, her insanın kendisinden korkup çekinmesi gereken bir durumdur. Duvarı onarma sebebini açıklarken de “Rabbin istedi ki o iki çocuk erginlik çağlarına ersinler/فَأَرَادَ رَبُّكَ أَنْ يَبْلُغَا أَشُدَّهُمَا”¹²⁰ demek suretiyle bu fiili Allah’a izafe etmiştir. Çünkü insanın bu çağlara erişip yaşının kemal bulması kulun kendi elinde olan bir şey değil, bizzat Allah’ın iradesi ve dilemesi ile gerçekleşmektedir. Öyleyse bu fiillerden birincisi şer, üçüncüsü hayır ve ikincisi de her ikisinin karışımıdır. Bununla ilgili ekabirden: Hızır “istedim ki” dediğinde kendisine “sen kimsin ki iraden olsun” diye ilham edildiği, bundan sonra Hz. Musa’yı da işin içerisine dâhil ederek “istedik ki” dediği, bunun üzerine “siz ikiniz kimsiniz ki iradeniz olsun” diye ilham olunduğu, bunun üzerine Hızır’ın fiilleri nefesine ve ortaklığa nispet etmeyi terk ederek iradeyi Allah’a tahsis etmek üzere “Rabbin istedi ki” söylediği şeklinde bir de rivayet nakledilmektedir.¹²¹ Netice itibariyle tasavvufta şer olarak görünen fiilleri nefse, hayır olarak görünen fiilleri Allah’a izafe etmek edebin bir gereği olarak değerlendirilmektedir ve bu noktada Hızır’ın, söylediği bu sözlerden söz konusu edebe hassasiyetle riayet ettiği anlaşılmaktadır.¹²²

2.1.7. Tamah Etmemek

Seyr-i sülûk erbabının dikkat ettiği âdâptan biri de kanaatkâr olup dünyaya karşı tamah etmemektir. Önemine binaen tasavvuf kaynaklarında mevzu ile alakalı pek çok malumat verilmiştir.¹²³ Bu edebin kaynağı Kur’ân’daki “Kararlı bir şekilde halktan bir şey talep etmezler”¹²⁴ ayetine dayanmıştır. Bir kim-

¹¹⁸ el-Kehf 18/79.

¹¹⁹ el-Kehf 18/80.

¹²⁰ el-Kehf 18/82.

¹²¹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 5/287. Benzer açıklamalar için ayrıca bakınız İbn Acîbe, *Bahru'l-medîd*, 3/297.

¹²² İbn Acîbe, *Bahru'l-medîd*, 3/297.

¹²³ Kuşeyrî, *Risâle*, 288-294; Ebu'l-Hasen Seyyid Ali b. Osman el-Hucvûrî, *Keşfu'l-mahcûb*, thk. Ahmed Abdurrahim es-Sâyih, Tevfik Ali Vehbe, (Kahire: Mektebetü's-Sekafeti't-Diniyye, 2007/1428), 395-398.

¹²⁴ el-Bakara 2/273.

se sûfilerden bir talepte bulunsa “*isteyeni azarlama/boş çevirme*”¹²⁵ ayetinin mucibince o talebi yerine getirmekte oldukça istekli olurlar. Onlar Allah’tan başkasından bir şey istemedikleri gibi başkalarını da istek ve dilek makamında görmemektedirler. Çünkü istemek, Allah’tan yüz çevirip O’ndan başkasına yönelmek anlamına gelmektedir. Bu durumda sûfî şayet başkalarından bir şey istemek suretiyle Allah’tan yüz çevirirse, yüz çevirme mahallinde Allah’ın kendisinden yüz çevirmesinden endişe edilir.¹²⁶

Kuşeyrî, *Risâle*’sinde kıssa ile tamah etmeme arasında bir ilişki kurmuş ve bununla ilgili isim zikretmeksizin birtakım kimselerden şu yorumu nakletmiştir: Hz. Musa Hızır’a tamah etmeyi akıllara getiren “*dileseydin yaptığın bu işe karşılık bir ücret alabilirdin*”¹²⁷ sözünü söyleyince Hızır kendisine “*işte bu benimle senin aranda ayrılma sebebidir*”¹²⁸ demiş ve bundan sonra ondan ayrılmıştır. Hz. Musa, Hızır’a sözünü söylediğinde ikisinin de aç olduğu ve önüne bir geyik getirildiği, geyiğin Hz. Musa’ya bakan tarafının çiğ, Hızır’a bakan tarafının ise kızartılmış olduğu; bunun sebebinin, Hızır’ın herhangi bir karşılık beklemeden duvarı tamir etmiş olması ve Hz. Musa’nın da onun yaptığı bu işten bir karşılık almasını istemesi olduğu da bu çerçevede nakledilmektedir.¹²⁹

Müfessir Bursevî de İbn Abbas’ın, kulun yapmış olduğu bir ameli nakle dip ondan karşılık beklemesinin o ameli iptal edeceğini söylediğini ve akabinde “*görmez misin ki Musa Hızır’a “dileseydin yaptığın bu işe karşılık bir ücret alabilirdin” sözünü söyleyince nasıl da ondan ayrılmıştır*” şeklinde ilavede bulunduğu nakletmiştir.¹³⁰

Sûfî müfessir Rûzbihân el-Baklî ise ilgili ayeti tefsir ederken nefsi imar etmenin herhangi bir sevap veya karşılık beklemekle değil de ancak riyazetle ve övülen huylarla huylanmakla gerçekleşebileceğini, aksi takdirde faziletlerin ve kemâlâtın elde edilemeyeceğini ifade etmektedir. Tasavvufta fazilet,

¹²⁵ ed-Duhâ 93/10.

¹²⁶ Hucvûrî, *Keşfu'l-mahcûb*, 395.

¹²⁷ el-Kehf 18/77.

¹²⁸ el-Kehf 18/78.

¹²⁹ Kuşeyrî, *Risâle*, 290. Ayrıca bakınız Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 5/282.

¹³⁰ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 5/282-283.

ilahi olan huylarla muttasıf hale gelebilmektir. Herhangi bir karşılık bekleyerek yapılan ameller sahibi için ancak bir perde ve rezillik sebebidir. Bu yolda maksat, perdeleri kaldırmak ve nefsin sıfatlarının örtüsünü açmak ve nur âlemine kavuşmaktır.¹³¹

2.1.8. Diğer Âdâb Düsturları

Sûfiler, kıssayı yukarıda zikredilenlere ilaveten başka edep düsturları çerçevesinde de değerlendirmişlerdir. Bu meyanda İbn Acîbe, kıssayı tefsir ederken Hızır'ın gemiyi delerek onu kusurlu hale getirmesinden, çocuğu öldürmesinden ve duvarı tamir etmesinden tasavvufta dikkat edilmesi gereken birtakım edep kaidelerine ulaşmıştır.

Buna göre geminin delinmesinden çıkan sonuç, bir dervişin nefsindeki kötü alışkanlıkları terk etmedikçe ve vücut gemisini (nispet vücut anlayışını) ayıplı hale getirmedikçe müddetçe kalbine ledün ilminin ve ilahi sırların akmayacağıdır. Derviş kendisini öyle kusurlu bir hale getirmeli ki kimse onu kabul etmesin ve dahası ona meyletmemelidir. O, ancak bu şekilde kalbini insanlardan kurtarıp kendi deruni âlemine dalmalı ve Allah'ı zikretmeye devam etmelidir. Yine derviş zahiren oldukça hoş giden elbiselerle süslendiği müddetçe Allah'ın mevhibelerinden ve manevi faydalardan mahrum kalacaktır.¹³²

Çocuğun öldürülmesinden çıkan sonuç, bir dervişin hevâsını, nefsinin ve şeytanın payı olan her ne varsa tümünü öldürmesi yani onlardan kurtulması gerektiğidir. Bu da ancak nefsinde ağır gelebilecek olan hususları gözetmekle ve ona kolay gelen hususları terk etmekle mümkündür. Bunu alışkanlık haline getirmekle hak olan ne varsa onu icra etmek artık o dervişe ağır gelmez.¹³³

Duvarın tamir edilmesinden çıkan sonuç, dervişin dinini/şeriatını, kul-luk edeplerini ayakta tutmak ve rubûbiyet sırlarının hazinesini muhafaza etmek için istikamet üzere yaşaması gerektiğidir. Duvarın tamir edilmesinden, kötülük yapana iyilik yapmak düsturu da çıkmaktadır. Çünkü gittikleri şehir

¹³¹ Baklı, *Arâisü'l-beyân*, 2/433.

¹³² İbn Acîbe, *Bahrü'l-medîd*, 3/294.

¹³³ İbn Acîbe, *Bahrü'l-medîd*, 3/294.

halkı Hızır'ı misafir etmediği halde o, onlara duvarı tamir etmek gibi bir iyilikle karşılık vermiştir.¹³⁴

Kıssa, ledün ilmini tahsil âdâbı çerçevesinde de değerlendirilmiştir. Eserlerinde meseleye temas eden Bursevî, hal ilmini elde etmeye tahammül edemeyip söz ve soru kapılarını açmak suretiyle Hızır'a yaptıklarının sebebini sorduğunu, onun da Hz. Musa'ya cevap vererek hal ilmini tahsilinde kendisine yardımcı olmadığını beyan etmiştir. Müfessir, akabinde "(Musa) dedi ki: "Eğer bundan sonra sana bir şey sorarsam bana arkadaş olma! Hakikaten benim tarafımdan ileri sürülebilecek son mazerete ulaştın"¹³⁵ ayetinin, ledün ilminin öğrenilmesinin hal ile ve birlikte olmakla/sohbet etmekle mümkün hale gelebileceğine işaret ettiğini belirtmekte, ledün ilmini tahsil ederken soru sorulmasının beraberliği bozarak ayrılma manasına geldiğine dikkat çekmektedir.¹³⁶ Bursevî, bir başka yerde Hz. Musa'nın Hızır ile birlikteliğinin kısa sürmesinin ayrılığa neden olduğunu, oysa öğrenme ve öğretme faaliyeti için sohbetin lazım geldiğini, sohbetin de bir meclis oluşturmayı iktiza ettiğini söylemektedir.¹³⁷ Ledün ilminin elde edilme âdâbı sadedinde müfessirin yaptığı bu açıklamalardan anlaşıldığı kadarıyla ledün ilmini elde etmek için bir mürşitle uzun süreli beraber olmalı, sohbetlerine devam etmeli ve mümkün olduğunca ona soru sormaktan kaçınmalıdır.

2.2. Mürşitlik/Şeyhlik Âdâbı

Tasavvufta dervişliğin olduğu kadar mürşit olmanın da birtakım âdâbı vardır. İlgili kaynaklarda mevzuya yer verilmiş ve detaylı bir şekilde değerlendirilmiştir.¹³⁸ Mürşidin dervişiyile olan münasebetlerinde dikkat etmesi gereken âdâbı temellendirilmede kimi zaman Kur'ân ayetleri de bu yönde yorumlanmıştır ki bunların en canlı örneklerinden birini Hz. Musa ve Hızır kıssası oluşturmaktadır. Burada kâmil mürşitlerin halleri Hızır'ın haline teşbih edilmektedir.¹³⁹

¹³⁴ İbn Acîbe, *Bahru'l-medîd*, 3/294.

¹³⁵ el-Kehf 18/76.

¹³⁶ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 2/450-451.

¹³⁷ Bursevî, *Kitâbü'n-Netîce*, 987.

¹³⁸ Serrâc, *Luma*, 273-277; Kuşeyrî, *Risâle*, 472, 538-542, 618-633; Sühreverdî, *Avârif*, 2/444-466.

¹³⁹ İbn Acîbe, *Bahru'l-medîd*, 3/290.

Nitekim Hızır'ın Hz. Musa'yı arkadaşlığa kabulü ile ilgili "Doğrusu sen benimle asla sabredemezsin."¹⁴⁰ "İçyüzünü kavrayamadığın şeye nasıl sabredeceksin?"¹⁴¹ "Musa: "İnşallah beni sabırlı bulacaksın ve senin hiçbir işine karşı gelmeyeceğim" dedi."¹⁴² "(Hızır) dedi ki: "O halde bana tabi olacaksın; ben sana sırrını anlatmadıkça, hiçbir şey hakkında bana soru sorma!"¹⁴³ "Bunun üzerine ikisi beraber yürüdüler. Nihayet gemiye bindikleri zaman, o kul (Hızır) gemiyi deldi. Musa, ona şöyle dedi: "Geminin içindekileri boğmak için mi deldin? Doğrusu çok kötü bir iş yaptın."¹⁴⁴ "(Hızır:) "Sen benimle asla sabredemezsin, demedim mi?" dedi"¹⁴⁵ şeklindeki ayetler tefsir edilirken burada mürşitlik âdâbına dair birtakım işaretler olduğuna temas edilmiş ve söz konusu âdâb zikredilmiştir. İşarî tefsirlerde mürşidin âdâbından ve mürşit olmanın şartlarından birinin kişiyi dervişliğe kabulde hırslı olmaması düsturunun olduğunun altı özellikle çizilmektedir. Mürşit, derviş adayını nefret yerine müjde esasına göre ele almalı, gireceği yolun çok hassasiyet gerektirdiğini, hem matlubun aziz olduğunu hem de ona ulaşma yolunda kendisini zor bir sürecin beklediğini mutlaka önceden haber vermelidir. Bundan sonraki süreçte mürşit, derviş adayını sadakat sahibi, talebini gerçekleştirme hususunda gayet azimli ve malayani olan hal ve hareketlerden yüz çevirmiş olarak bulursa onu âdâbına uygun bir şekilde dervişliğe kabul etmeli, bu meşakkatli yolcuğunda onu yalnız bırakmaksızın her işini üstlenmeli, ona velisi gibi bakmalı, çocuğu gibi terbiye etmeli ve tasavvuf yolunun edepleriyle edeplendirmelidir.¹⁴⁶

Temas ettiğimiz ilgili ayetlerin, mürşidin dervişine karşı merhametli olması ve dervişte gördüğü birtakım ufak tefek kusurları görmezden gelmesi gerektiğine işaret ettiği de ifade edilmektedir. Buna göre derviş, hali zayıf olması hasebiyle kendisinden sadır olan hataları, unutmaları, yanılmaları ve kimi zaman da ahdine riayet etmede zafiyet göstermesi gibi noksanlıkları nedeniyle mürşidi tarafından eleştirilmemelidir. Fakat bununla birlikte o, dervişini emrine muhalefet etmeye, kendisine yasakladığı hususları bırakmamaya,

¹⁴⁰ el-Kehf 18/67.

¹⁴¹ el-Kehf 18/68.

¹⁴² el-Kehf 18/69.

¹⁴³ el-Kehf 18/70.

¹⁴⁴ el-Kehf 18/71.

¹⁴⁵ el-Kehf 18/72.

¹⁴⁶ Necmuddîn el-Kübrâ, *et-Te'vilât*, 4/147; Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 5/278.

bazı sözlerini ve davranışlarını reddetmeye ve itiraza neden olan durumlarını gördüğünde nezaket çerçevesinde onu uyarmalı ve kendisine çeki düzen vermesini telkin etmelidir. Bundan sonra derviş yaptığı hataları terk ettiği ve bundan da nedamet duyduğu takdirde, mürşit ona bu türden şeyleri bir daha tekrarlamamasını ve bunlardan dolayı özür dilemesi gerektiğini söylemelidir. Nitekim Hz. Musa da böyle bir durumda Hızır'a: "Unuttuğum şeyden dolayı beni suçlama ve bu işimden dolayı bana bir güçlük çıkarma"¹⁴⁷ yani beni sıkıştırma çünkü benim buna gücüm yetmez demiştir.¹⁴⁸

Kıssada geçen: "(Hızır) dedi ki: "İşte bu, seninle benim aramızın ayrılmasıdır. Şimdi sana o sabredemediğin şeylerin içyüzünü haber vereceğim"¹⁴⁹ ayeti de mürşitlik âdâbı çerçevesinde değerlendirmiş ve buradan, dervişin herhangi bir meselede itirazı söz konusu olduğunda ya da seyr-i sülûktan men edilmeyi gerektiren bir davranışta bulunması halinde mürşidinin müsamahakâr davranıp onu bir veya iki defa affedebileceği, derviş aynı hal ve hareketleri üçüncü kez tekrarladığı takdirde ise mürşidin onunla yollarını ayırması gerektiği şeklinde bir düstur elde edilmiştir.¹⁵⁰ Zira Hızır, Hz. Musa'nın birinci ve ikinci itirazında ona müsamaha göstermiş, ancak üçüncü defa itirazı üzerine onunla arkadaşlığı sonlandırmıştır.

Yine aynı ayetlerden, itirazları neticesinde dervişin zorunlu veya gönüllü olarak ayrılma isteği karşısında mürşidin ona mutlaka nasihat etmesi¹⁵¹ ve

¹⁴⁷ el-Kehf 18/73.

¹⁴⁸ Necmuddîn el-Kübrâ, *et-Te'vilât*, 4/147; Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 5/278-279.

¹⁴⁹ el-Kehf 18/78.

¹⁵⁰ Necmuddîn el-Kübrâ, *et-Te'vilât*, 4/147-148; Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 5/283. Müfessir Bursevî, Bakara suresinin tefsirinde de mevzuaya temas etmiş ve sohbet ehli kimselerin, dürüst arkadaşlarından bir veya iki defa meydana gelen kabahatleri neticesinde onlardan hemen ayrılmamalarını, şayet benzer kabahatlerin üçüncü defa açığa çıkması halinde ya onları ikaz edip dostluklarını etmeleri ya da onlardan ayrılmaları gerektiğini beyan ettikten sonra üzerinde durduğumuz kıssaya temas etmiş ve Hızır'ın da Hz. Musa'nın kendisine iki defa itiraz etmesini mazur gördüğünü, aynı durumu üçüncü kez tekrarladığında "Bu, benimle senin aranda bir ayrılıktır" (el-Kehf 18/78) diyerek birlikteliği sonlandırdığını dile getirmiştir. Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/358.

¹⁵¹ Hz. Mûsâ ile Hızır arasında ayrılık kaçınılmaz hale gelince Hızır'ın ona: "Şayet sabırlı olsaydın bu şahit olduklarından çok daha hayret uyandırıcı fiiller açığa çıkacaktı" dediği, bunun üzerine Hz. Musa'nın ağladığı, Hızır'dan nasihat istediği, onun da ilmi insanlara anlatmak için değil de amel etmek için öğrenmesi gerektiği, ilmi ile amel olmayan kimsenin

ayrıldıktan sonra inkâra sapmaması ve kötü durumlara düşmemesi için itiraz ettiği hususların hikmetlerini açıklaması gerektiği şeklinde bir düstur daha çıkarılmıştır.¹⁵²

Sonuç

Kur'an-ı Kerim, ilim ve hikmet vasıtasıyla müminlerin iman ahlak ve amel yönüyle olgunlaşmalarını temin etmek üzere gönderilmiş bir ilahi hitaptır. Bu noktada temel kaynak olması hasebiyle inişinden günümüze değin Müslümanlar itikâdî, ahlâkî ve amelî noksanlıkların kemale erdirilmesi için devamlı ona müracaat etmişler ve daima onu referans almışlardır.

Özellikle kâmil insan yetiştirmeyi hedefleyen tasavvuf ilminin usul ve âdâbının temel kaynağı da yine Kur'an olmuştur. Bazı sûfîlerin Kehf suresinde zikredilen Hz. Musa ile Hızır kıssasını değerlendirirken, burada tasavvuf âdâbına dair birtakım işaretlerin olduğu yönündeki beyanatlar söz konusu yargıyı destekler mahiyettedir. Bu beyanatları tasavvufî kaynakların hepsinde görmek pek mümkün olmamakla birlikte birkaç işarî tefsirde ve âdâba dair bazı eserlerde kıssa ile âdâb arasında ilişki kurulduğunu görmekteyiz. Bu konuda ön plana çıkan sûfî müfessirler olarak özellikle Necmuddîn Kübrâ, Bursevî ve İbn Acîbe akla gelen ilk isimlerdir.

Sûfîlerin, kıssadaki olayları anlatan ayetleri tarihin belirli bir zaman ve mekân boyutunda yaşanmış ve bitmiş bir vakıa olmaktan çıkararak kendi yollarına ait birtakım usul ve esaslarla ilişkilendirip bu yönüyle de anlama eğilimlerini, esasen Kur'an ile canlı bağlar oluşturma ve onu yaşama gayretleri olarak değerlendirmek gerekir. Bu sayede onlar, Kur'an ile aralarındaki bağlantıları daha da güçlendirmişler ve adeta onu kendi dünyalarında yaşam tarzı haline getirmişlerdir. Onların söz konusu anlama eğilimlerini, ayetlerden zorlama manalar çıkarma şeklinde değerlendirmek yerine Kur'an'ı alabildiğine hayatın içerisine çekmek suretiyle ondaki ilmi ve hikmeti tecrübe etmek gibi oldukça yüce bir hedefi gerçekleştirme çabası şeklinde okumanın daha

konuşmasının başkasına yararlı olacağı, kendisine ise hiçbir faydasının olmayacağı gibi daha pek çok nasihatlerde bulunduğu kaynaklarda zikredilmektedir. Abdurrahman es-Süheyli, *et-Ta'rif ve'l-A'lâm*, thk. Mahmud Rebi', (Kahire: Matbua ve Vereseti Teclîdu'l-Envâr, 1938/1356), 75-76; Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 5/288.

¹⁵² Necmuddîn el-Kübrâ, *et-Te'vilât*, 4/148, 150; Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 5/283.

sağlıklı bir yaklaşım olduğu kanaatindeyiz. Konunun Kur'ân'da geçen diğer kıssalar bağlamında da değerlendirilmesini ümit etmekteyiz. İlgili çalışmalar yapıldığı takdirde mevzunun daha teferruatlı bir şekilde anlaşılacağını düşünmekteyiz.

Kaynakça

- Abdurrahmân Mahmûd Magribî, İman bint. "Hz. Musa ve Hızır (as) Kıssası: İsrâîliyyât Rivâyetlerine Karşı Eleştirel Bir Yaklaşım". Çev. Mustafa Şentürk, *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (2015), 173-208.
- Albayrak, İsmail. "Kur'ân ve Tefsir Açısından Hızır Kıssası ve Ledün-i İlmî". *Kur'ân ve Tefsir Araştırmaları: (İslam Düşüncesinde Gayb Problemi-I)* 5 (2003), cilt: V, 187-210.
- el-Âlûsî, Şihâbuddin Mahmûd. *Rûhu'l-meânî fî tefsîri'l-Kur'âni'l-azîm ve's-sebi`l- mesânî*. Thk. Ali Abdelbâr Atıyye. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiye, 1994/1415.
- Atılgan, Yusuf Kenan. *Ledünnî İlmî Hz. Mûsâ-Hızır (a.s) Kıssası Bağlamında Kelâmî Açıdan Değerlendirilmesi*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Aynulkudat Hemedânî, Hakîm Ebü'l-Meâlî Abdullah b. Ebî Bekr Muhammed. *Zübdetü'l-hakâik*. Haz. Ahmet Kâmil Cihan ve diğerleri. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu, 2016.
- el-Baklî, Ebû Muhammed Sadrüddîn Rûzbihân b. ebî Nasr. *Arâisu'l-beyân fî hakâiki'l-Kur'ân*. Thk. Ahmed Ferid el-Mezîdî. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2008.
- Bardakçı, M. Necmettin. "İsmail Hakkı Bursevî'nin Musa-Hızır Kıssası Yorumunun İlim-Marifet Uygunluğu Açısından Değerlendirmesi". *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5 (1998), 81-103.
- Bursevî, İsmail Hakkı. *Kitâbü'n-Netîce*. Haz. Ali Namlı. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.
- Bursevî, İsmail Hakkı. *Rûhu'l-beyân*. Beyrut: Dâru'l-fikr, b.t.y.

- Ebû Tâlib el-Mekkî, Muhammed b. Ali b. Atıyye. *Kûtu'l-Kulûb fi muâmeleti'l-mahbûb ve vasfi tarîki'l-mürîd ilâ makâmi't-tevhîd*. Thk. Mahmud İbrahim, Muhammed er-Rıdvânî. Kahire: Mektebetü Dâru't-Türâs, 2001/1422.
- Ertuğrul, Muzaffer. "Mûsâ Peygamber'in Yol Arkadaşı Hızır'ın Kimliği". *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (2021), 293-332.
- el-Hucvûrî, Ebu'l-Hasen Seyyid Ali b. Osman. *Keşfu'l-mahcûb*. Thk. Ahmed Abdurrahim es-Sâyih, Tevfik Ali Vehbe. Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti't-Dîniyye, 2007/1428.
- İbn Acîbe, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammed. *el-Bahru'l-medîd fi tefsîri'l-Kur'âni'l-mecîd*. thk. Ahmed Abdullah el-Kuraşî Rusulân. Kahire: B.y.y., 1419.
- el-Kâşânî, Kemâlüddîn Abdürrezzâk b. Ebi'l-Ganâim Muhammed. *Istilâhâtu's-sûfiyye*. Thk. Abdulâl Şahîn. Kahire: Dâru'l-Menâr, 1992/1413.
- Erkaya, Mahmud Esad. "Tasavvufta Mürid-Mürşid İlişkileri Bağlamında Hızır Kıssası". II. *Uluslararası Multidisipliner Çalışmaları Kongresi*. ed. Münir Yıldırım. Ankara: Akademisyen Kitabevi, 2018.
- Görener, İbrahim. "Kur'an Okumaları: Hz. Musa Hızır Kıssası". *Tafsir Dergisi* 1/1 (2021), 83-92.
- Kelabâzî, Ebubekir Muhammed b. İshak. *Kitâbu't-tarruf li ehli mezhebi't-tasavvuf*. Thk. A. J. Arberry. Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1994/1415.
- el-Kuşeyrî, Ebu'l-Kâsım Abdülkerim b. Hevâzin. *er-Risâletü'l-Kuşeyrîyye*. Thk. Mahmud b. Şerif, Abdulhalim Mahmud. Kahire: Müessesetü Dâru's-Şa'b, 1989/1409.
- el-Kuşeyrî, Abdülkerim b. Hevâzin b. Abdülmelik. *Letâifu'l-işârât*. Thk. İbrahim el-Besyûnî. Mısır: el-Hey'etü'l-Mısriyye el-âimme, bty.
- Kızıler, Yücel. *Ayet ve hadislerde Hızır*. Urfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1999.
- Mavil, Kılıç Aslan. "Hızır-Mûsâ Kıssasında Kader - Çift Perspektifli Bir Bakış". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 5/8 (2016), 2496-2516.

- Meral, Yasin. "Mûsâ-Hızır Kıssası ve Kıssasının Yahudi Kökeniyle İlgili İddialarının Değerlendirilmesi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 55/2 (2014), 129-150.
- Mevlânâ, Celaleddîn-i Rûmî. *Mesnevî-i maneî*. Çev. Derya Örs, Hicabi Kırlangıç. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015.
- Muhyiddîn İbnu'l-Arabî, Muhammed b. Alî b. Muhammed. *Futûhât-ı Mekkiyye*. Çev. Ekrem Demirli. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2006.
- Muhyiddîn İbnu'l-Arabî, Muhammed b. Alî b. Muhammed. *Resâilu İbnu'l-Arabî-Kitâbu'l-yakîn ve kitâbu'l-ma'rife*-. Thk. Saîd Abdulfettâh, B.y.y: Müessesetü İntişârî'l-Arabî, b.t.y.
- Muhyiddîn İbnu'l-Arabî, Muhammed b. Alî b. Muhammed. *Marifet kitabı (Kitabu'l-ma'rife)*. Terc. Hüseyin Şemsi Ergüneş. Haz. Ercan Alkan ve Osman Sacid Arı. İstanbul: İz Yayıncılık, 2009.
- el-Nahcivânî, Nimetullah b. Mahmud. *el-Fevâtihu'l-ilâhiyye ve'l-mefâtihu'l-ğaybiyye*. Mısır: Dâru Rukkâbî, 1999/1419.
- Necmuddîn el-Kübrâ, Ahmed b. Ömer b. Muhammed. *et-Te'vîlâtü'n-necmiyye fi tefsîri'l-işârî ve's-sûfi*. Thk. Ahmed Ferid el-Mizyâdî. Lübnan: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiye, 2009.
- es-Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed. *el-Keşf ve'l-beyân an tefsîri'l-Kur'ân*. Tahk. Ebû Muhammed b. Âşur. Beyrut: Dâru İhyâit-Türâsî'l-Arabî. 2002/1422.
- es-Süheyli, Abdurrahman. *et-Ta'rîf ve'l-a'lâm*. Thk. Mahmud Rebi'. Kahire: Matbua ve Veresetü Teclîdu'l-Envâr, 1938/1356.
- es-Sühreverdî, Ebû Hafs Şihâbuddîn Ömer. *Avârifü'l-maârif*. Thk. Ahmed Abdurrahim es-Sâyih, Tefvik Ali Vehbe. Kahire: el-Mektebetü's-Sekâfetü'd-Diniyye, 2006/1427.
- es-Serrâc, Ebû Nasr Abdullah b. Alî b. Muhammed. *el-Luma'*. Thk. Abdulhalim Mahmud, Abdubâkî Surûr. Mısır: Dâru'l-Kütübî'l-Hadîse. 1960/1380.

- Sevim, Arslan. "Hz. Musa ve Hızır Kıssası Üzerine Bir Değerlendirme". *Toplum Bilimleri Dergisi* 12/24 (2018), 161-176.
- Temel, Zeynep. *Kur'ân'daki Musa-Hızır Kıssasının İbnü'l-Arabî Yorumu*. İstanbul: 29 Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Yılmaz, Hasan Kâmil. *Ana hatlarıyla tasavvuf ve tarikatlar*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2014.